

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

38,2 - 1992

ISSN 0031-8329

LEIDEN
1992

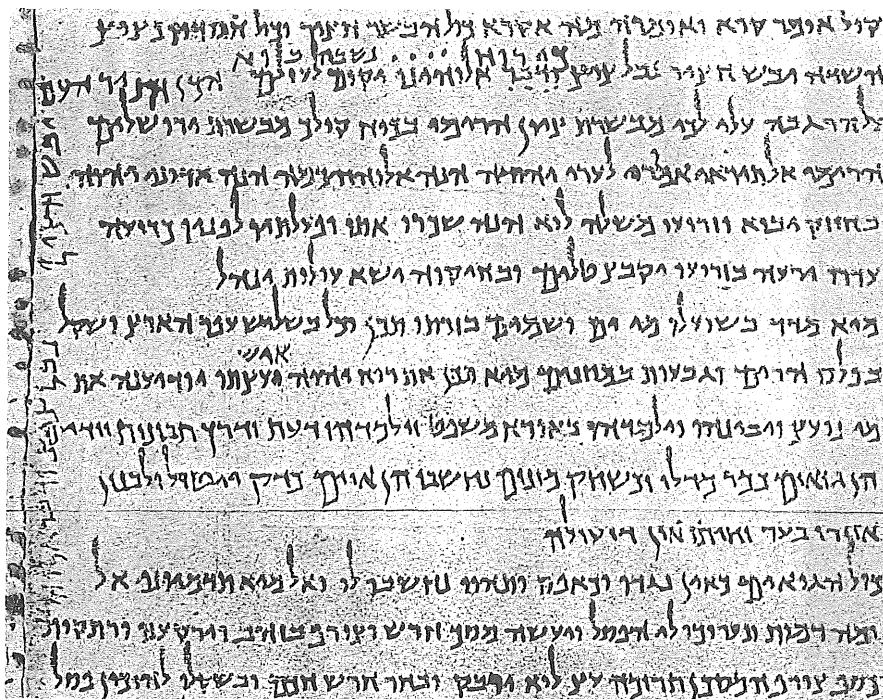
Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Mevr. D. A. Hendriks-Hoek, Borgesiuslaan 45, 3818 JV Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Drs F. A. Tjerckstra, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	P. F. Boomsma, Wilhelminapark 4, 7316 BT Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. M. M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Mevr. I. B. J. Willems-Groenendaal, Pr. Julianaweg 20, 3314 KT Dordrecht
EINDHOVEN	H. J. Prins, St. Claralaan 24, 5654 AT Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. J. M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Mevr. G. J. C. Labuschagne, Blekenweg 35, 9753 JM Haren
HAARLEM	Mevr. B. H. v.d. Ree-Gregorius, Orionweg 123, 2024 TC Haarlem
's-HERTOGENBOSCH	Drs J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G. M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Drs. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEIDEN	Dr W. H. van Soldt, Assyriologisch Instituut, P.B. 9515, 2300 RA Leiden
MAASTRICHT	Drs. E. C. Moolenaar, M. L. Kingstr. 47, 6245 GH Eijsden
NIJMEGEN	Drs. S. F. van der Kooi, Prof. v.d. Veldenstr. 29, 6524 PN Nijmegen
ROTTERDAM	F. van Koppen, Zestienhovensekade 65, 3043 KJ Rotterdam
TWENTE	Mevr. C. F. L. van Heek-van Heek, Boerderij De Tol, Hengelsestraat 704, 7521 PB Enschede
UTRECHT	Dr. K. J. H. Vriezen, 't Zand 5, 3451 GP Vleuten
ZUTPHEN	Mevr. I. M. Rebergen, Oude Wand 49, 7201 LK Zutphen
BELGIË	Prof. dr. L. de Meyer, Seminarie voor Spijkerschriftfilologie, St. Pietersplein 6, Gent

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

Een deel van de Jesaja-rol uit Qumran. De rollen worden binnenkort integraal gepubliceerd, zie de boekennieuwsbijdrage van M. FOLMER in dit nummer.

INHOUD

Mededelingen	2
In Memoriam J. Vergote (1910-1992)	2
Het Jericho-graf in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden	
..... C. H. J. DE GEUS	4
Woonhuizen in Amarna en het domein van de vrouwen ..	A. A. LOOSE 16
Uit het leven van een Nieuw-Babylonische handelaar ...	G. VAN DRIEL 30
Boekennieuws	46

PHENIX

is een viermaandelijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van M. L. FOLMER, C. H. J. DE GEUS, Th. P. J. VAN DEN HOUT, A. A. LOOSE, W. H. VAN SOLDT (eindredacteur) en L. M. J. ZONHOVEN.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 45,— per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 22,50. Hiervoor ontvangen de leden Phoenix en de Nieuwsbrief, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede (Twente), 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 24 (gebouw 1173, 1ste étage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van Phoenix. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Dr. G. VAN DRIEL (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Prof. dr. M. STOL, secr.; Drs. L. M. J. ZONHOVEN, namens redactie *Phoenix*; Drs. G. H. DE KNEGT, penningm.; Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ, contact met afdelingen; Dr. D. J. W. MEIJER; Dr. J. DE ROOS, lezingenprogramma; Prof. dr. K. R. VEENHOF, redactie publ. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Prof. dr. L. DE MEYER (Gent), Dr. C. H. J. DE GEUS (Groningen), Mevr. G. PIKET (Den Haag), Mevr. Drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE (Den Haag), Prof. dr. J. QUAEGBEUR (Leuven), Prof. dr. H. D. SCHNEIDER (Leiden).

Prof. dr. L. DE MEYER, Seminarie voor Spijkerschriftfilologie, St. Pietersplein 6, B-9000 Gent, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Brussel, Gent en Leuven organiseert.

MEDEDELINGEN

Tot 4 oktober is nog in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden te bezichtigen de tentoonstelling „Brons uit de Oudheid, figuratieve bronskunst uit de RMO-collecties”, waarvan in *Phoenix* 38/1 reeds gewag werd gemaakt.

IN MEMORIAM J. VERGOTE (1910-1992)

Toen Jozef Vergote in 1975 zijn dertiende lustrum vierde, werd hij gehuldigd. *Phoenix* memoreerde destijds (21, 1975, 4-5) onder meer de aanbidding van een feestbundel aan de jubilaris. Daarin treft men een bibliografie aan en een levens-

beschrijving van de hand van zijn Collega Naster. Wie deze doorleest moet wel onder de indruk komen van Vergote's veelzijdigheid en produktiviteit. Zijn leeropdrachten bestreken niet alleen Egyptisch, Koptisch en papyrologie, maar ook Grieks, Oosterse paleografie en diverse Byzantijnse sectoren. Hij is echter vooral als Egyptoloog, koptisant en papyroloog bekend geworden. Op die terreinen betoonde hij zich eveneens zeer mobiel en van vele markten thuis. Ik noem enkele karakteristieke voorbeelden. Hij schreef (met Peremans) een *Papyrologisch Handboek* (1942), maar ook *Joseph en Égypte* (vgl. *Phœnix* 6, 1960, 11). En voordat zijn *Grammaire copte* het licht zag (1973/83), verschenen *Toutankhamon dans les archives hittites* (1961) en de eerste druk van *De godsdienst van de Egyptenaren* (1971). Telkens weer signaleerde hij een behoefte en voorzag daarin. Reeds in 1932 „met de grootste onderscheiding” gepromoveerd, gaf hij sinds 1938 kolleges in Leuven, waar hij vijf jaar later gewoon hoogleraar werd.

Op 8 januari 1992 is Prof. Vergote ons ontvallen. Ex Oriente Lux herdenkt hem met eerbied en is hem dankbaar voor al zijn bijdragen in woord en geschrift. Maar in het bijzonder voor zijn geestdrift en toewijding gedurende zovele jaren in zijn hoedanigheid van Secretaris van de afdeling België en van lid van het Algemeen Bestuur. Bij talrijke collega's, doch evenzeer in het genootschap zal Vergote in herinnering blijven als een man met hart voor de zaak en een vriend, op wie men staat kon maken.

M. HEERMA VAN VOSS

HET JERICHO-GRAF IN HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN

C. H. J. DE GEUS

In de enkele jaren geleden opnieuw ingerichte afdeling West-Azië van het Rijksmuseum van Oudheden is een compleet schachtgraf uit Jericho opgesteld. Onder een schachtgraf verstaat men een grafvorm waarbij een verticale schacht in de grond is uitgegraven, aan de voet van de schacht bevindt zich dan de ingang van de eigenlijke grafkamer. Het komt ook voor dat zich onder in de schacht de ingangen van meer dan één kamer bevinden. Het graf is in Leiden zo goed mogelijk op schaal nagebouwd, de inhoud van het graf is daarentegen authentiek (fig. 1). Dergelijke nagebouwde graven zijn momenteel populair in musea. In het Allard Pierson Museum in Amsterdam ziet men

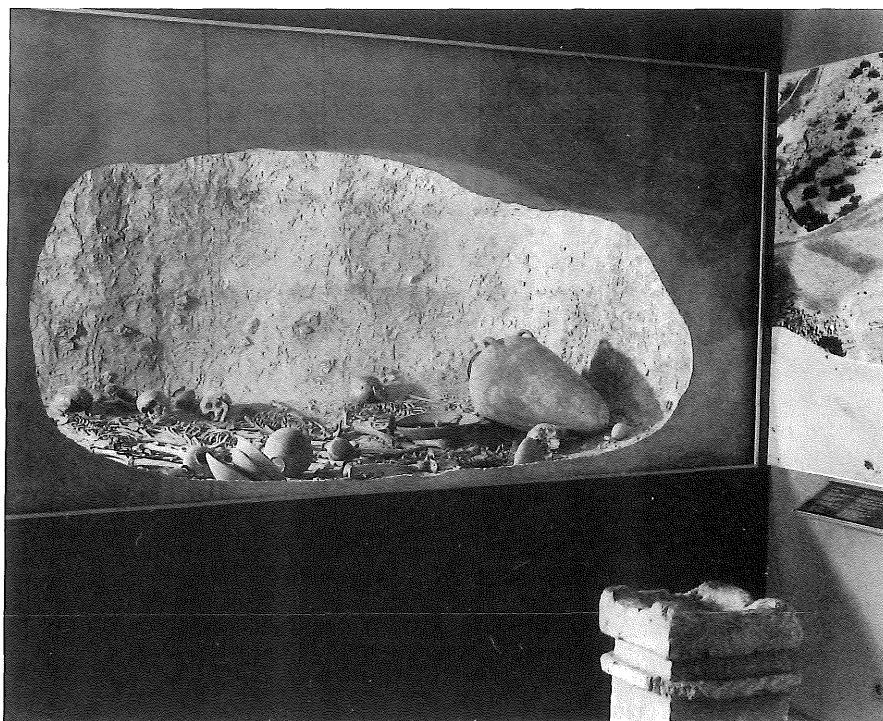

Fig. 1: De opstelling van graf P23 in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (foto: RMO).

een Syrisch schachtgraf in doorsnede. Jericho-graven zijn ook te zien in het Rockefeller Museum in Jeruzalem en sinds kort ook in het British Museum in Londen. In die twee laatste musea is de opstelling zo dat de bezoeker door de kleine opening van het graf naar binnen kijkt. Het graf is kunstmatig verlicht. In Leiden is een hele zijde door glas vervangen waardoor men een beter overzicht heeft. In Jeruzalem en Londen is het 'echter', omdat men daar het graf ziet zoals de mensen in de Oudheid het ook zagen.

Wie nu in Leiden voor dit graf staat, ziet in feite twee geheel verschillende dingen. Ten eerste een schachtgraf uit de Intermediate Bronze Age (IB-periode), circa 2100 v.o.j. Ten tweede een aantal skeletten met bijgaven die behoren bij bijzettingen uit de Middle Bronze Age II (MBA II), circa 1650 v.o.j. Het schachtgraf werd dus na zo'n vijfhonderd jaar opnieuw gebruikt. Door dit grote verschil in tijd moeten graf en inventaris afzonderlijk besproken worden. In de grote eindpublikatie van de Jericho-graven draagt dit graf het nummer P 23 (fig. 2).

De Schachtgraven van de IB-periode in Palestina

Omstreeks 2300 v.o.j. komt in Palestina vrij plotseling een eind aan de stedelijke cultuur van de Vroege Bronstijd. Dit was een cultuur met vrij grote steden en een op landbouw en handel gebaseerde economie. Hoe kon deze cultuur verdwijnen? In een aantal gevallen kon geconstateerd worden dat steden zo om 2300 geweldig verwoest waren. In Jericho is dat ook het geval geweest. Er zijn natuurlijk verschillende hypothesen opgesteld:

- a) De Egyptische invloed in het Vroeg Brons Palestina/Kanaän was sterk. Egypte was de belangrijkste handelspartner. Vooral graan, olie en bitumen vonden hun weg naar Egypte. Aangenomen wordt dat Kanaän werd meegezogen in de val van het Oude Rijk.
- b) Anderen wijten de crisis in Kanaän aan jarenlange uitbuiting en wanbeleid van Egyptenaren.

Tegen beide hypothesen kan ingebracht worden dat de crisis in het stedelijke leven rond 2300 ook voorkomt in gebieden die veel minder onder Egyptische invloed stonden, zoals bijv. Syrië.

- c) De ondergang van de Vroege-Bronstijd-steden is te wijten aan de invallen van nomaden. Nomaden van elders, want na 2300 vinden we geen direct herstel van de steden maar wel verschillende nieuwe cultuurelementen. Hiertoe behoort een plotseling ruimer gebruik van metaal (koper en brons). Het duurt 400 jaar voor de stedelijke cultuur zich weer herstelt.
- d) Anderen denken weer aan een ineenstorting van de internationale handel, hierdoor raakten de steden in verval. Het bezwaar van deze theorie is dat

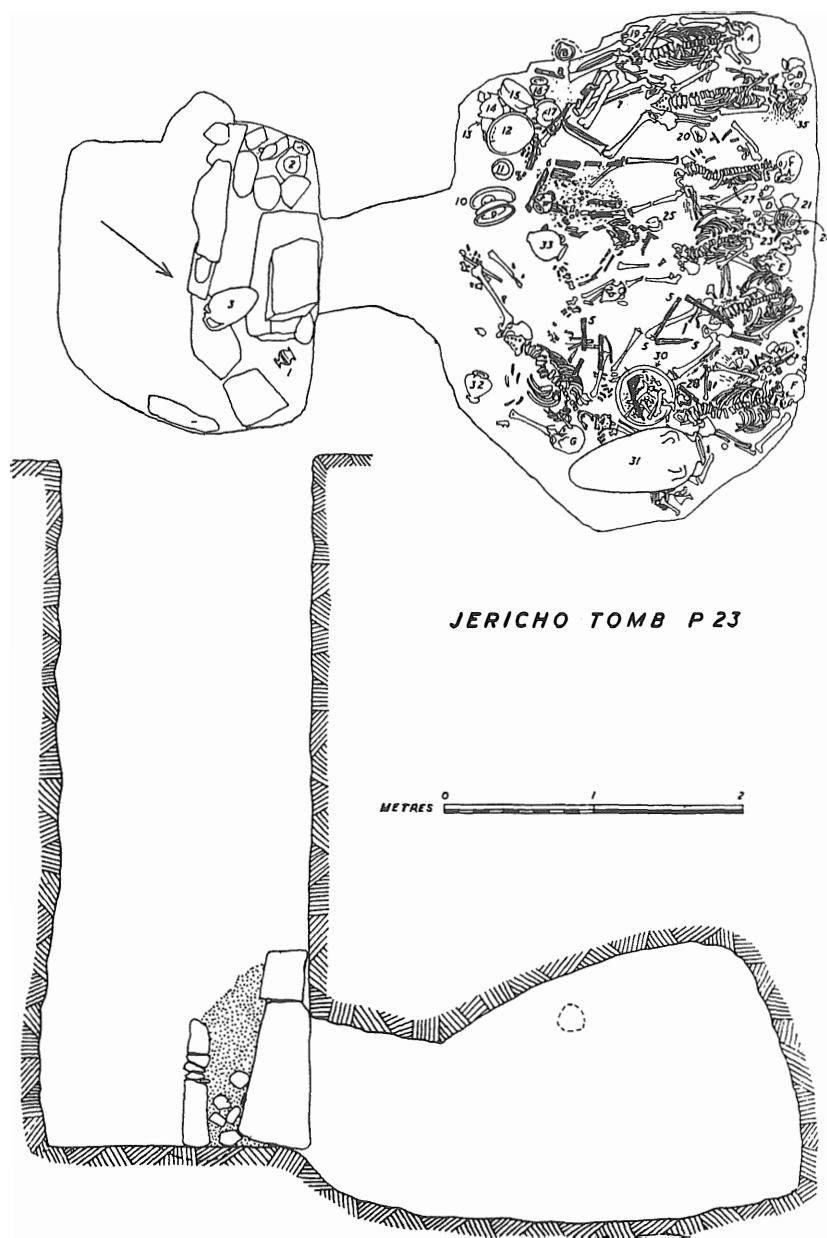

Fig. 2: Tekening van plattegrond en doorsnede van het graf (Uit: *Jericho II*, fig. 138).

zij onbewijsbaar is en dat moeilijk is te zeggen wat oorzaak en wat gevolg is.

- e) Omstreeks 2300 v.o.j. zou een plotselinge klimaatsverandering zijn opgetreden, of er had een grote natuurramp plaats, bijv. een enorme vulkaanuitbarsting elders in de wereld. Men zou ook kunnen denken aan een grote epidemie die met name de grote bevolkingsconcentraties in de steden trof.

Op dit moment wordt het meest gedacht in de richting van de laatste hypothese. Miss Kathleen Kenyon, de opgraafster van Jericho tussen 1957 en 1958, constateerde al dat de schachtgraven uit de Vroege Bronstijd ernstig geleden hadden van erosie. In de meeste gevallen was alleen de onderste helft van de schacht bewaard gebleven en ontbraken de plafonds van de grafkamers. Zij concludeerde dat 2 à 3 meter weggeërodeerd waren. Bij de enkele eeuwen jongere graven uit de IB-periode was dit niet het geval. Er moet dus een zware erosie plaats gehad hebben aan het einde van de Vroege Bronstijd. Tegenwoordig weten we dat ontbossing inderdaad vrij plotseling een kritische grens kan passeren. Maar ook de effecten van epidemieën in de Oudheid moeten heel serieus genomen worden. Vooral omdat zulke epidemieën minder lokaal zijn dan ecologische catastrophes.

Jericho werd dus omstreeks 2300 v.o.j. verwoest en bleef enige eeuwen een ruïne. In die tussentijd — de IB-periode — werd er wel druk begraven rondom de *tell* van de vroegere stad (de Arabische naam van Jericho is *tell-es-sultan*). Niet minder dan 346 schachtgraven uit de IB-periode werden door Miss Kenyon ontdekt en gepubliceerd. Dit grote aantal is de reden dat enkelen hun weg naar musea gevonden hebben. De IB-graven verschillen op de volgende punten van de Vroegbrons schachtgraven:

- a) de reeds genoemde betere preservatie; de plafonds van de grafkamers en het grootste deel van de schachten bleef bewaard.
- b) het feit dat het nu bijna uitsluitend enkelvoudige bijzettingen betreft, terwijl het in de perioden ervoor en erna juist altijd om meervoudige bijzettingen gaat: familiegraven. Slechts een enkel IB-graf bevatte de resten van twee personen en het is de vraag of dat opzet was (zie onder).
- c) de schachten zijn veel breder: tot twee meter. Daarentegen is de grafopening juist kleiner dan in de Vroege Bronstijd. De graven zijn 'vakwerk', ze werden op dezelfde wijze door gespecialiseerde personen gegraven.
- d) het veelvuldige voorkomen van metalen voorwerpen (wapens, sieraden) is reeds genoemd.
- e) de IB-graven zijn dikwijls in duidelijk herkenbare groepen in te delen. Miss Kenyon onderscheidde in Jericho vijf grondtypen, nl. drie op grond van de aangetroffen bijgaven, en twee op grond van de vorm van het graf.
  - 1) 'Daggertype', met een dolk als kenmerkende bijgave;

- 2) 'Potterytype', nu bestaan de bijgaven voornamelijk uit aardewerk;
- 3) 'Beadtype', hierbij ontbreken bijgaven meestal helemaal, behalve enkele persoonlijke sieraden zoals de kralen van een halsband;
- 4) 'Outsizetype', zowel de schacht als de grafkamer zijn veel groter dan de overige graven;
- 5) 'Square Shaft type', te onderscheiden op grond van een vierkante schacht i.p.v. een min of meer ronde.

Het graf P 23 uit Leiden is een van de 34 graven van het Outsize type.

De IB-graven uit Jericho hebben erg veel aandacht getrokken. Men dient zich te realiseren dat in de vijftiger jaren nog nauwelijks schachtgraven uit Palestina bekend waren. Vervolgens omdat men in Palestina nog nooit een zo grote groep graven zo systematisch opgegraven en gepubliceerd had. Verder omdat deze graven stamden uit een periode tussen twee stedelijke perioden in: het leek erop dat we nu eindelijk een nomadencultuur archeologisch teruggevonden hadden. En tenslotte omdat de door Miss Kenyon voorbeeldig gepubliceerde graven met hun beperkte repertoire aan bijgaven en vormen ideaal materiaal vormden voor statistisch en computer-onderzoek. In feite zijn er maar drie variabelen:

de grafvorm

de grafinhoud - bijzetting

de grafinhoud - bijgaven

Bovendien sprak ook de historische verklaring van Miss Kenyon van de gevonden graven zeer tot de verbeelding van velen. Hierover straks meer.

Zoals al gezegd waren de schachtgraven bestemd voor het begraven van maar een persoon. In de helft van de gevallen lagen de skeletdelen zo door elkaar en ontbraken er ook skeletdelen, dat het moet gaan om secundaire bijzettingen met desarticulatie. Dat wil zeggen het betreft hier een tweede, definitieve begrafenis, nadat elders een eerste voorlopige begraafing had plaats gevonden. Bij het opgraven nam men eigenlijk alleen de grotere beenderen mee en ook wel eens onderdelen van iemand anders. Er werd dus veel energie gestoken in de begrafenis van een persoon. Opvallend en nog onverklaard is dat, als we uitgaan van een normale samenleving, 60 % van de kinderen ontbreekt en ruim 30 % van de vrouwen. Werden die elders begraven? Of kwamen die niet in aanmerking voor een secundaire, definitieve bijzetting?

Omdat de stad Jericho in deze periode niet bestond, behoorden deze schachtgraven niet bij een nederzetting. Er zijn slechts enkele huizen gevonden in deze periode, langs de helling van de *tell*. Dit, met het gegeven van de vijf verschillende typen, bracht Miss Kenyon ertoe aan te nemen dat het om de leden van vijf verschillende nomadenstammen ging. Ook het verschijnsel

van de secundaire bijzettingen wees volgens haar naar nomaden. Hierbij zou het gaan om in de woestijn overleden personen die daar een voorlopige begrafenis kregen. Na verloop van tijd zouden de beenderen weer opgegraven zijn om definitief bijgezet te worden bij de graven van de andere stamleden. Deze stammen bezochten de oase van Jericho waarschijnlijk iedere winter, vanwege het zachte klimaat in het Jordaandal en de krachtige bron.

Kathleen Kenyon identificeerde deze stammen met de Amurru — ‚Amorieten’ — die we kennen uit Mesopotamische bronnen uit deze tijd. Dat waren nomaden uit Syrië waar men in Mesopotamië veel last van had. Zij spraken een Westsemitische taal. Kennelijk waren ze ook in het Westen, in Palestina, actief. Miss Kenyon ging nog een stapje verder door ook de trek van de Bijbelse aartsvader Abraham met deze Amorieten in verband te brengen. Op deze wijze werden de schachtgraven van Jericho rechtstreeks geassocieerd met de bijbel. Overigens kent de bijbel ook Amorieten en wel als een van de bevolkingsgroepen in het oude Kanaän bij de intocht van de Israëlieten, zo omstreeks 1200 v.o.j. Hierbij zal het taalkundig wel om hetzelfde woord gaan, maar historisch is nog allerm minst duidelijk hoe deze bijbelse Amorieten zich verhouden tot de Syrisch/Mesopotamische, bijna duizend jaar vroeger.

Zoals boven al gezegd: deze historische interpretatie van de schachtgraven sprak sterk tot de verbeelding. Maar sedertdien zijn veel andere theorieën opgesteld over de cultuur en de herkomst van de mensen van de IB-schachtgraven. Volgens de samenvatting van Finkelstein gaat het om vier groepen:

- het gaat om Semitische nomaden (mogelijk uit Syrië, maar Arabië is ook genoemd);
- het gaat om niet-Semitische nomaden, oorspronkelijk stammend uit de Transkaukasus;
- het gaat niet om nomaden, maar om een heel eenvoudige boerenbevolking;
- het gaat om de oorspronkelijke inheemse bevolking (van de Vroege Bronstijd), die door de verslechtering van de omstandigheden gedwongen was tot een bestaan van nomaden. Maar die door haar doden te blijven begraven bij de voorouders, de claim op Jericho levend hield.

Deze laatste theorie is momenteel de meest gangbare. Zij laat zich goed verenigen met die over een ecologische catastrofe. Het is tenslotte belangrijk te weten dat de materiële cultuur wel een duidelijke discontinuïteit laat zien voor wat het metaal betreft, maar dat het aardewerk-repertoire juist een sterke continuïteit vertoont.

De Familiegraven uit het Jericho in de Bronstijd

Vele eeuwen later, toen er in Kanaän alweer lange tijd een stedelijke cultuur aanwezig was, zijn deze graven opnieuw geopend en in gebruik genomen. We spreken dan van de tweede periode van de Midden Bronstijd, zo tussen 1850 en 1600 v.o.j. T.a.v. graf P 23 zitten we tegen het einde van deze periode. Hoe kon dat? Waren op de graven markeringen aangebracht? Bijvoorbeeld in de vorm van een steenhoop of misschien zelfs van een grafteken of -monument? Hiervan is niets bewaard gebleven, dus we kunnen er alleen maar naar gissen.

Na opening werden de graven in de meeste gevallen geheel geruimd. Dat is ook met P 23 gebeurd. In sommige graven zijn alleen — bijv. in de hoeken — enkele scherven van het oudere IB-aardewerk blijven liggen. In een enkel geval pakte men het anders aan. Dan werd over de bijzetting uit de oudere tijd zoveel aarde gegooid dat een nieuwe vloer ontstond. In zo'n geval ontstond dus een stratigrafie in het graf.

De vervolgens in gebruik genomen graven verschilden op twee essentiële punten van de begravingen uit de IB-tijd:

- a) Net als in de Vroege Bronstijd zien we nu weer familiegraven. Hierin werden veel personen bijgezet. Tot enkele tientallen toe. We krijgen de indruk dat voor iedere begrafenis de schacht opengemaakt en weer dicht gegooid werd. In een aantal gevallen is sprake van simultane bijzetting van verschillende individuen. Bijv. H 18 met de resten van een heel gezin: vader, moeder en elf kinderen.
- b) In tegenstelling tot de eerdere graven liggen Midden Bronstijdgraven altijd dicht bij een stad of dorp. Soms zelf in de nederzetting. Bekend werden de graven onder huizen in het Hazor van deze periode. Onder de paleizen van deze tijd vinden we soms zelfs hele gemetselde grafkamers. Ook in Jericho is een Bronstijdgraf uit de stad zelf bekend. In ieder geval is het duidelijk dat men ook na de dood in de gemeenschap van de familie wilde blijven.

Ten aanzien van het graf P 23 moet gewezen worden op de ongewoon zware afsluiting van de eigenlijke grafkamer: twee zware steenblokken boven op elkaar en daar nog eens een aantal stenen tegenaan. Op deze afsluiting werden een lamp, een middelgrote kruik en een kelk op voet gevonden.

Over de bijzettingen zelf kan nog gezegd worden dat het overgrote deel van de skeletten afkomstig is van mannen. Vrouwen en kinderen zijn dus weer sterk ondervertegenwoordigd. Naast complete skeletten vinden we ook weer gevallen van desarticulatie. Dat zou dus weer op secundaire bijzetting kunnen wijzen. In 6 graven was sprake van simultane bijzetting, d.w.z. dat een hele

groep personen gelijktijdig in het graf werd begraven. Het bijzonder rijke graf H 18 bevat waarschijnlijk de leden van één gezin. In dergelijke gevallen moet aan een catastrofie gedacht worden, een epidemie bijvoorbeeld. Helaas heeft een grondig en systematisch medisch-anthropologisch onderzoek van het hele skeletmateriaal nooit plaats gehad. In het deel „Jericho II” is wel een Engels onderzoeksverslag opgenomen dat heeft plaatsgevonden met een steekproef van 43 skeletten uit de IB en MB periodes. Hierbij zit geen materiaal uit P 23. Afgezien van de reeds gemelde verschillen in mannen en vrouwen in de graven, kan uit dit verslag nog vermeld worden dat 17 van de 43 personen uit de groep aan een vorm van arthritis leden. Dat de leeftijden vrij evenwichtig vertegenwoordigd waren, en dat in een enkel geval schedeltrepanatie had plaatsgevonden. In één geval waren zelfs de hersenen bewaard gebleven, ineen geschrompeld tot het formaat van een appel.

Kijken we weer naar P23 dan is het duidelijk dat alle skeletten niet tegelijkertijd begraven zijn. We zien 6 skeletten op een rij liggen met het hoofd tegen de achterwand (fig. 3). Omdat bij de graven zelf geen sprake is van een speciale oriëntatie, speelde dat voor de lichamen ook geen rol. Voor

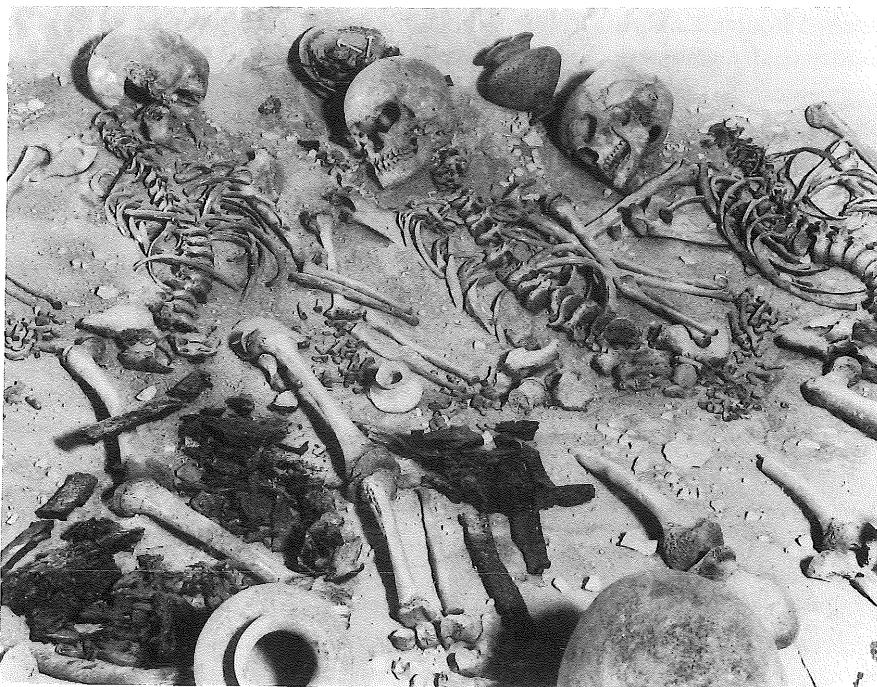

Fig. 3: Detailfoto van de skeletten ,C', ,D' en ,E' (foto: RMO).

deze 6 skeletten is een zevende dwars neergelegd. Min of meer onder skelet ,F' liggen de verstrooide delen van skelet ,H'. Was dit de eerste persoon die in dit graf begraven werd? Bij de grote waterkruik liggen nog enkele botjes van een kind. Het is zeer waarschijnlijk dat het dwarsliggende skelet ,G' later werd neergelegd dan de zes op een rij. Was ,G' de allerlaatste bijzetting? Uit de foto in het opgravingsverslag (Jericho II, plate XIV) blijkt dat de situatie in het graf rommeliger was dan nu het geval is in de Leidse reconstructie. Bij een goede bestudering van de ligging van de skeletten lijkt het alsof ,A' en ,B' wat naar links werden ,opgeduwd' ten behoeve van ,C' en ,D'. De resten van de houten tafel lagen zo, dat de tafel over ,A' en ,B' geplaatst moet zijn, d.w.z. bij de begrafenis van ,C' en/of ,D' hoorde. Ditzelfde geldt ook voor de resten van het houten krukje. De resten hiervan lagen weer over de grote schaal met voedsel, nr. 30, die dan weer tot een eerdere bijzetting moet hebben behoord. Langs deze weg redenerend behoren de acht individuen (afgezien van het kind) in ieder geval tot 3 begrafenis.

Het unieke van de Bronstijdgraven in Jericho is het verschijnsel dat zoveel organisch materiaal bewaard gebleven is. Een echt afdoende verklaring is daar nog niet voor gegeven. Zo bevonden zich in de genoemde schaal 30 resten van stukken schaapsvlees. Bij de meeste schedels vinden we toiletartikelen: 5 houten kammen, 1 houten toiletdoosje met benen inlegwerk (bij ,D'). Verder vinden we resten van een rieten mat en van twee manden. Ook werden fragmenten gevonden van een lederen wijn/waterzak. Persoon ,C' had een bronzen kledingspeld tussen zijn ribben: hij werd dus in zijn mantel begraven. Wat het meest opvalt is echter het houten meubilair (fig. 4a). Dat is in de woonhuizen nooit bewaard gebleven. De krukjes en de lage tafels zijn goed te reconstrueren, zowel technisch als stylistisch (fig. 4b). Een opvallend kenmerk is dat er vaak maar drie poten zijn. De derde poot staat dan in het midden van een korte zijde. Zo'n meubelstuk staat steviger op een oneffen vloer. Ook valt op dat de stijl van de meubelen erg beïnvloed is door Egypte. Maar in feite geldt dit voor alle voorwerpen.

In bijna alle graven waarin resten van houten meubilair gevonden werd, werden ook aanwijzingen gevonden dat één van de bijzettingen belangrijker was dan de overigen. Zo constateerden we dat in P 23 twee lichamen opgeschoven konden worden voor twee nieuwe, die kennelijk belangrijker waren. Deze combinatie van gegevens maakt duidelijk dat het hebben van dit soort meubilair een kenmerk van de elite was. Het was beslist niet algemeen gangbaar.

Wanneer we grote groepen graven bekijken uit de IB en MB-periodes in Kanaän, dan zien we in de loop van het tweede millennium de Mesopotamische invloed geleidelijk afnemen en de Egyptische toenemen. Graf P 23 is al

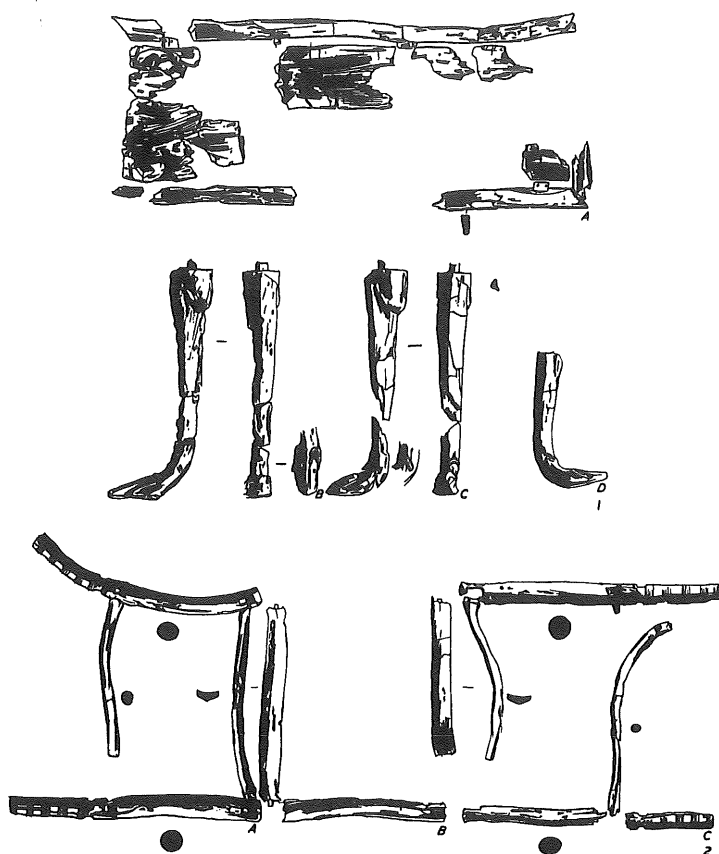

Fig. 4a: Tekening van de houten tafel en het krukje uit P23; 1/8 van ware grootte
(Uit: *Jericho II*, fig. 141).

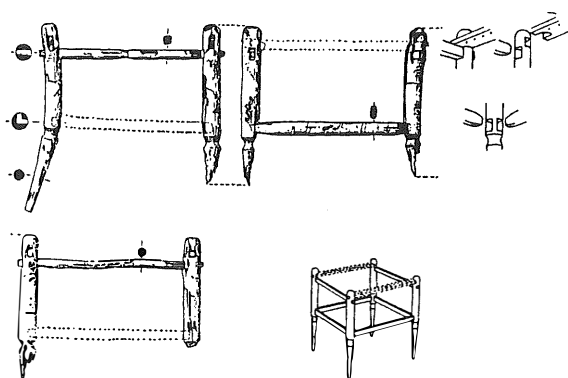

Fig. 4b: Reconstructie van zo'n krukje, dat een matten zitting gehad moet hebben
(Uit: *Digging up Jericho*, fig. 16).

ver in deze ontwikkeling gevorderd. Alleen de kledingspeld (een zogenaamde ,toggle-pin') vertegenwoordigt nog een typisch Mesopotamisch/Syrisch element.

T.a.v. het aardewerk moet nog gezegd worden dat het meeste aardewerk voedsel moet hebben bevat. In een aantal zijn daarvan resten bewaard gebleven. De grote kruik 31 bevatte waarschijnlijk water. Opvallend is ook het grote aantal lampen dat in de graven gevonden werd. De datering van de graven berust in veel gevallen voornamelijk op dit aardewerk. Het MB-aardewerk behoort tot een kwaliteit en heeft een variatie aan vormen die in Palestina niet vaak gevonden worden. De datering van P 23 berust ook nog op een viertal scarabeën die in het graf gevonden werden.

Lange tijd is het gewoonte geweest om alle bijgaven uit graven te verklaren vanuit de dode. De overleden persoon zou deze zaken nodig hebben op zijn reis naar, c.q. gedurende zijn verblijf in het dodenrijk. Door de zeer gedetailleerde gegevens uit Jericho zijn andere verklaringen wellicht ook te overwegen.

Ten eerste zijn er duidelijk voorwerpen in de graven gevonden die behoorden bij het begrafenisritueel en in het graf werden achtergelaten. Dit zijn bijv. de lampen en de grote waterkruik. Er zijn meer Jericho-graven waarbij zich vlak naast de ingang één of meer van zulke grote waterkruiken bevinden.

Verder is het niet nodig alle voedselresten te interpreteren als proviand voor de dode. Het kunnen ook de resten zijn van een laatste dodenmaaltijd, waarbij het deel van de overledene(n) achtergelaten werd. Zulke maaltijden van levenden en doden zijn rituelen waardoor de overlevenden een vorm vinden om afscheid te nemen en om met hun verdriet om te gaan.

Ten derde zijn de toiletartikelen waarschijnlijk zo persoonsgebonden geweest dat men eerder geneigd was ze bij de dode te laten dan ze weg te doen of over te nemen. Ditzelfde heeft waarschijnlijk ook gegolden voor het meubilair met zijn sterke statuskenmerken.

Hoe paradoxaal het ook moge klinken: juist de graven uit Jericho met hun op het eerste gezicht macabere inhoud, verschaffen ons meer informatie over het leven in Kanaän in de Bronstijd dan de opgravingen in de oude stad zelf. Het is daarom een belangrijke bron van kennis die nu in Leiden zo duidelijk staat opgesteld.

LITERATUUR

- C. H. J. DE GEUS, 'Amorieten en Kanaanieten', *Phoenix* 16, 1970, p. 328-336.
- I. FINKELSTEIN, 'Further Observations on the Socio-Demographic Structure of the Intermediate Bronze Age', *Levant* 21, 1989, p. 129-140.
- KATHLEEN KENYON, *Digging up Jericho*. London 1957.
- , *Excavations at Jericho, I, The Tombs excavated in 1952-54*. London 1960.
- , *Excavations at Jericho, II, The Tombs excavated in 1954-58*. London 1965.
- SUZANNE RICHARD, 'Toward a Consensus of Opinion of the End of the Early Bronze Age in Palestine-Transjordan', *BASOR* 237, 1980, p. 5-34. (Dit nummer van de *BASOR* bevat nog een drietal andere zeer relevante opstellen m.b.t. de Jericho-graven. dG).

WOONHUIZEN IN AMARNA EN HET DOMEIN VAN DE VROUWEN

A. A. LOOSE

Inleiding

De zogenaamde 'scenes uit het dagelijkse leven', die op de wanden van oudegyptische graven afgebeeld staan, zijn niet bedoeld als weergave van de dagelijkse werkelijkheid, maar als beeld van de ideale, eeuwigdurende werkelijkheid, de *ma'at*. In de afbeeldingen van vrouwen en mannen was dan ook geen plaats voor enige onvolmaaktheid. Zo werd een vrouw, ongeacht haar feitelijke leeftijd of uiterlijk, in de egyptische beeldhouwkunst getoond als een jeugdige schoonheid. Hoewel dit gegeven vrij algemeen bekend is, blijkt dat bij velen een hardnekkig misverstand over de plaats van vrouwen in het Oude Egypte blijft voortbestaan. Als we ons niet willen blindstaren op de schone schijn, moeten we de prachtige juwelen en jurken even naast ons neerleggen en de blik proberen te richten op de gegevens uit het gewone dagelijkse leven.

Voor dit soort gegevens zijn we grotendeels aangewezen op bronnenmateriaal uit het arbeiders-dorp Deir el-Medina. Daar zijn niet alleen de huizen voor een deel bewaard gebleven, maar er zijn ook talloze scherven met teksten uit en over het dagelijkse leven teruggevonden. Die teksten geven onder meer een beeld van het reilen en zeilen van de dorpsvrouwen. Ze gaan over simpele, maar revelerende zaken als burenruzies, afspraken, leningen, echtelijke twisten, verwachtingen en teleurstellingen. We kunnen ons daardoor een beeld vormen van het leven van de vrouwen in dit dorp. Bovendien geven de overgebleven resten van de dorpshuizen een goede indruk van de indeling van die woningen en van de plaats van de vrouwen in de gemeenschap.

Het tweede belangrijke bewoningsgebied uit het Nieuwe Rijk, waarvan een groot deel van de huismuren bewaard is gebleven, is Amarna, de hoofdstad van Echnaton. In tegenstelling tot de situatie van Deir el-Medina is hier geen tekstmateriaal over het gewone leven gevonden. Hier zijn we aangewezen op hetgeen van de huizen zelf is overgebleven. Door deze huizen te vergelijken met andere nieuwe-rijksvondsten, met name die uit Deir el-Medina, kan een idee gevormd worden over de plaats van vrouwen in Amarna.

Na de opgravingen door een duitse expeditie o.l.v. Borchardt en Ricke in de zuidelijke voorstad van Amarna in de jaren 1910-1914 werden pas in 1980 de resultaten daarvan wetenschappelijk gepubliceerd. Deze publicatie leidde

tot verdere systematische analyse van het materiaal en bestudering van de huizentypologie, het woon- en leefklimaat en de sociale structuren in de gemeenschap van Amarna. In Phoenix 36 (1990) gaf Van Walsem een helder overzicht van deze studies in een artikel over de stad Amarna als exponent van traditie, vernieuwing en ideologie.

De woonhuizen vormden uiteraard op de eerste plaats de dagelijkse woon- en leefomgeving van de Egyptische huishoudens, en waren gewoon bedoeld voor onderdak en verzorging. De kwalitatieve verschillen van die huizen reflecteren het onderscheid in status van de bewoners ervan. Aangezien de statusverschillen ook van invloed zijn geweest op de plaats van vrouwen volgt hier eerst een overzicht van de soorten huizen.

Verschillende huistypes

In zijn bestudering van de Amarna woonhuizen kwam Tietze tot de conclusie, dat de typologie van de huizen werd bepaald door kwalitatieve factoren (functie, aantal en indeling van de vertrekken en klimaatbeheersing) enerzijds, en door kwantitatieve factoren (afmetingen en hoeveelheid metselwerk) anderzijds.

Op deze manier kwam hij tot een indeling in acht woonhuistypen:

- type 1 als kleinste woonhuistype met 5 % vertegenwoordigd. Op een oppervlakte van nauwelijks 23 m² heeft dit type, gebouwd met 1/2-steens muren, één woonvertrek en twee kleine achterkamers (fig. 1a);
- type 2 heeft ook 1/2-steens muren en is met 13,5 % vertegenwoordigd. Met vier vertrekken is dit huistype zo'n 50 % groter dan het eerste, er is meestal een trap ingebouwd, die naar het dak leidt (fig. 1b);
- type 3 met bijna 20 % het meest vertegenwoordigde huisje. Met een oppervlakte van bijna 47 m² onderscheidt dit soort huis zich duidelijk van de beide kleinere typen. Er zijn vijf tot zes woonvertrekken, waaronder waarschijnlijk een slaapvertrek; er is een trap naar het dak (fig. 1c);
- type 4 kenmerkt zich door een centrale woonkamer en is met 11 % vertegenwoordigd. 82 % van deze huizen heeft een ingebouwde trap. Er zijn acht aanwijsbare vertrekken en het huisoppervlak is gemiddeld 68 m² (fig. 1d);
- type 5 is qua oppervlakte iets kleiner dan het vorige type, maar heeft 1-steens muren, waardoor de kwaliteit hoger is. 6 % van de huizen behoort tot dit type (fig. 1e);
- type 6 is de grootste vertegenwoordiger van de 1-steens huizen en beslaat 16,5 % van het totaal. Gemiddeld heeft het een oppervlak van 102 m²

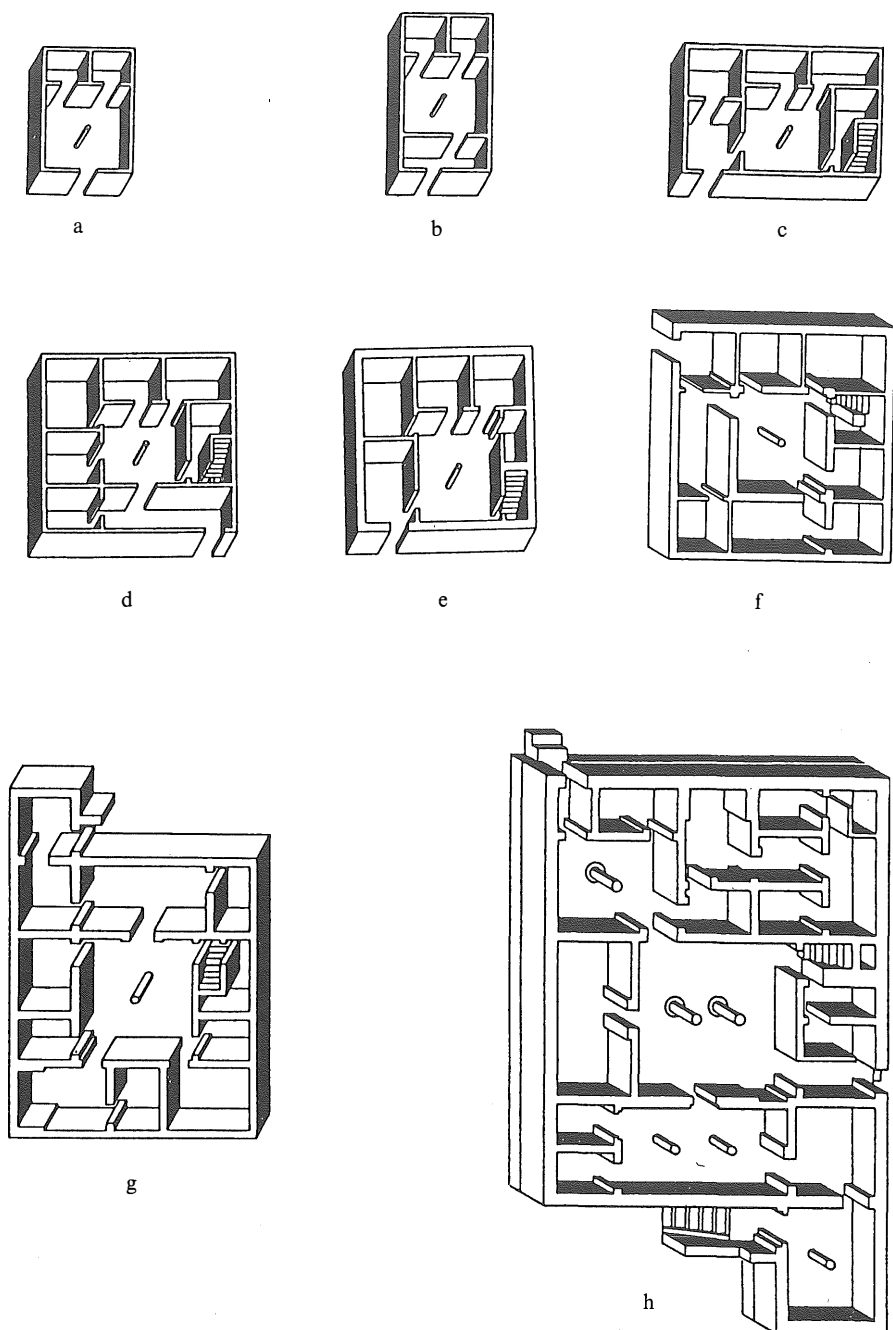

Fig. 1. Acht huistypen van Amarna (uit: TETZKE, *Das Altertum* 30, 1984).

- en er zijn negen tot tien kamers. Afgezien van een trap naar het dak (91 %), behoort tot de uitrusting van deze huizen: vloeren van bepleisterde tichelstenen, en drempels en zuilendrums van kalksteen (fig. 1 f);
- type 7 is het verst ontwikkelde 1-steens Amarna woonhuis en is met 9 % vertegenwoordigd. Het huisoppervlak bedraagt 147 m² en bevat gemiddeld twaalf vertrekken. De centrale woonkamer heeft één of meer dragende zuilen en er zijn extra achtervertrekken. Bijna de helft van deze woonhuizen heeft een bad of toilet, meestal vervaardigd van kalksteen. 62 % bezit een imponerende ingang met een trap of toegangshelling (fig. 1 g);
- type 8 onderscheidt zich in hoge mate van de voorgaande met een oppervlakte van 330 m², 1 1/2-steens muren en gemiddeld achttien kamers! Er zijn meer 'centrale' woonvertrekken met gedecoreerde zuilen. Bij een vierde deel van deze huizen was het gehele vloeroppervlak bepleisterd, terwijl bad en toilet tot de standaarduitrusting hoorden (fig. 1 h).

Verschillende bevolkingslagen

Terwijl in het dichtbebouwde, ommuurde arbeidersdorp van Deir el-Medina de sociale contacten tussen vrouwen voornamelijk in de smalle straten en op de daken plaatsvonden, waren de mogelijkheden voor de stadsvrouwen verschillend naar gelang de status van de echtgenoot of de familie. De analyse van allerlei kenmerken van de Amarna-huizen bracht Tietze en Cocker tot de conclusie dat er een vloeiend verloop was van de laagste naar de hoogste status. Tietze neemt de hoeveelheid metselwerk besteed aan een huis als indicator voor de economische positie van de bewoners ervan en onderscheidt zo drie bevolkingsgroepen. Meer dan de helft van de stadsbewoners woonde in kleine huizen, ongeveer eenderde in middelgrote huizen en de rest in opmerkelijk grote landgoederen (fig. 2).

Maatschappelijk gezien kunnen deze drie bevolkingslagen als volgt ingedeeld worden. Aan de top stonden de mensen die behoorden tot de heersende klasse, die plaatsvervangend optraden voor farao en in religieus, politiek of militair opzicht macht uitoefenden, zoals bijvoorbeeld hogepriesters, opperbouwmeesters of generaals. Deze groep delegeerde verantwoordelijkheid aan mensen uit de brede middenklasse, die organisatorisch met de uitwerking van de opdrachten te maken hadden. Onder deze groep vielen bijvoorbeeld ambtenaren, priesters, opzichters van de vaklieden of officiers. De uiteindelijke uitvoering lag in handen van een groot aantal ondergeschikten, die in groepen als arbeiders of handwerkslui te werk gesteld werden aan de grote bouwopdrachten. Anderen kwamen terecht op de landgoederen als bedienden, bewakers, of anderszins.

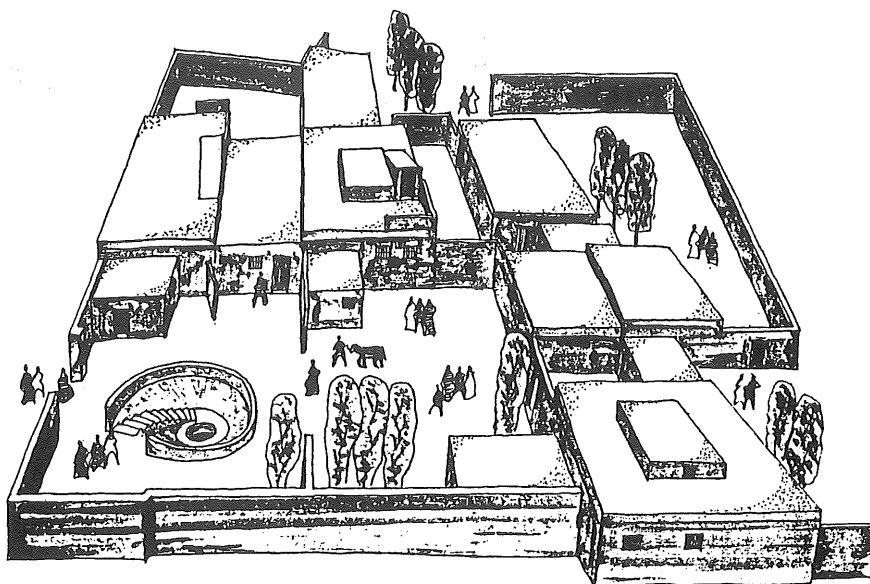

Fig. 2. Reconstructie van een woongebied met kleine huizen en een bron (uit: TIETZE, *Das Altertum* 30, 1984).

Vrouwen uit de lagere bevolkingsklassen

De ondergeschikten woonden in de eerste vier typen huizen, die alle eenvoudig waren uitgevoerd en heel bescheiden ingericht. Door deze huizen met hun dunne (éénsteens) muren dicht opeen te bouwen werd enige bescherming tegen de klimatologische omstandigheden gezocht en coöperatief gedrag bevorderd. Het hier wonende aandeel van de totale bevolking van Amarna bedroeg 54 % tot 59 %.

Huistype 1 bestond uit slechts één vierkante (dakloze?) voorruimte, direct aan de straatkant, waar zich het familieleven afspeelde en waar veelal ook het kleinvee huisde. Achter deze ruimte bevonden zich twee achtervertrekken, die waarschijnlijk als slaap- en bergkamer dienst deden. Deze kleine huizen hadden geen eigen keuken, oven of erf en de allerkleinste huizen waren dusdanig zwak van constructie, dat het dak niet gebruikt kon worden als extra leefruimte.

De vrouwen die hier woonden moesten gebruikmaken van het in de buurt gelegen gemeenschappelijke erf, waar zich een aantal ovens bevond. Hier werden in ieder geval de broden gebakken, zoals dat heden ten dage in egyptische dorpen nog steeds gemeenschappelijk gebeurt. Soms waren de enige beschikbare ovens gelegen binnen de omwalling van een landgoed.

Wellicht kregen de vrouwen uit de buurt toestemming daar hun broden te bakken. De bereiding van de warme maaltijden vond waarschijnlijk plaats in de voorste ruimte van het eigen huis. Voor het overige ontmoetten de vrouwen elkaar bij de dichtsbijzijnde put waar ze hun waterkruiken vulden en de laatste nieuwtjes uitwisselden. De meeste stadspotten zijn bij de archeologische opgravingen niet nader bestudeerd, maar het is duidelijk dat er voor iedere wijk meer dan één diep uitgegraven put voorhanden was.

De huizen van type 1 en type 2 zijn zeer schamele onderkomens geweest, waarin geen eigen mannen- en vrouwendomein te onderscheiden was. De types 3 en 4 zijn wat ruimer opgezet met hun zijvertrekken en de extra ruimte op het dak. In het hierna volgende wordt de functie van die extra vertrekken onder de loop genomen, waardoor parallellen tussen de levens van de vrouwen uit de lagere- en middenklasse duidelijk worden.

Vrouwen uit de middenklasse

De ambtenaren en leidinggevende handwerkslieden uit de middenklasse maakten zo'n 34 tot 37 % van de Amarna-bevolking uit. Zij woonden in drie onderscheiden typen huis (5, 6 en 7), verschillend qua afmeting en inrichting, doch alle met een ruime indeling en veel wooncomfort. In het algemeen waren ze vrijstaand en hadden een eigen erf.

Deze huizen hadden een eigen 'keukeninrichting' met oven(s), vuurplaats(en), kasten e.d. De vrouwen in deze huizen hoefden geen gebruik te maken van de gemeenschappelijke ovens, en voor het benodigde water konden zij zeer waarschijnlijk een waterdrager roepen of een bediende sturen. In de meeste huizen vormde een of meer klein(e) zijvertrek(ken) de entree tot een voorvertrek, dat in de grotere huizen uitgroeide tot een ontvangsthal. Aan de andere kant van die hal bevond zich meestal nog een klein zijvertrek. In de grotere huizen wordt het eerste zijvertrek soms aangeduid als 'portiersloge', omdat daar een extra zijkamer met een rustbank en een oventje of een vuurplaats aangebracht was. In deze kamer huisde dan een bediende, die het bezoek ontving en kleine huishoudelijke opdrachten uitvoerde. Op de reliëfs van de Amarna graven waarop staatsgebouwen staan afgebeeld, zien we steeds mannelijke deurwachters. In de huizen van de middenklasse werden echter ook wel jonge vrouwen of meisjes aangesteld om die lichte karweitjes uit te voeren. Dit valt te lezen in een van de grafroversprocessen uit de Ramessidische periode.

Volgens die tekst moest een vrouw een verklaring afleggen over een voorval waarvan zij getuige was, toen zij nog in dienst was van een *wab*-priester. Zij had daar tot taak 'de deur te openen en te sluiten' voor de komende en gaande bezoekers.

Qua oppervlakte is een dergelijke ruimte vergelijkbaar met het vertrek dat een vader, volgens een tekst uit Deir el-Medina, als woonruimte aanbood aan zijn dochter voor het geval dat zij verstoten zou worden door haar man.

De meeste huizen in deze categorie hadden een ontvangsthall met een 'publieke' functie, aangezien de hal werd gebruikt om bezoek te ontvangen. Soms werd deze ruimte echter benut als werkplaats of zelfs als stal. In één huis werden weefgewichten van klei gevonden in deze hal, terwijl in datzelfde huis opvallend veel ingegraven potten en kruiken, die gebruikt werden bij het weefproces, werden aangetroffen. Hier lijkt een weefatelier gevestigd te zijn geweest. Zowel mannen als vrouwen zien we in het Nieuwe Rijk afgebeeld als wevers.

Voor vrouwen uit de middenklasse kon het weven van stoffen en kleden voor de handel een van de belangrijkste bronnen van eigen bestaansonderhoud zijn. Zakelijke transacties tussen zowel mannelijke als vrouwelijke opdrachtgevers en weefsters zijn bekend van teksten, evenals een juridisch proces tussen een weefster en een man. Eigengeweven kleden vormden een onderdeel van de bruidsschat. Een man, die werd afgewezen door de familie van de vrouw die hij als huwelijkspartner op het oog had, beklaagt zich aldus: 'Ze heeft niet eens een *henek*-kleed gemaakt voor mijn achterste'. Als ruilobject blijkt een ander soort kledingstuk, de *meses*, de waarde van een oorring te vertegenwoordigen, terwijl een vrouw in ruil voor een *dajou*-kledingstuk van een man groente heeft gekregen. Uit afbeeldingen en uit de zogenaamde 'scheepsjournalen' uit het Nieuwe Rijk blijkt, dat vrouwen aan de oever van de Nijl handel dreven met eigen geweven stoffen.

In de middenklasse huizen was de middenkamer een vierkante ruimte, waarin zich een stenen rustplaats, de *dais* of divan, bevond. Er was een vuurplaats om warmte te bieden op koele avonden en ingegraven in de vloer stonden waterkruiken. Hier rustte de man uit na zijn werkzaamheden en werd verzorgd door zijn vrouw. Een prachtige afbeelding van deze verzorging staat zelfs op de rugleuning van de bekende stoel van Toetanchamon. In een verhaal over overspel treft een thuiskerende echtgenoot een omgekeerde situatie aan:

'Ze goot geen water over zijn handen op de gebruikelijke manier, noch had ze een vuur voor hem ontstoken. Zijn huis was gehuld in duisternis ...'

De zijvertrekken van de middenkamer werden door de vrouwen benut als bergruimte, slaapplek of opslag voor graan en kruiken met voorraden. Soms was er een voorraadkelder in de grond uitgegraven. In één van de zijvertrekken was de trap; de kleine ruimte daaronder werd veelal gebruikt als graanopslagplaats. Een praktische oplossing om deze voorraad te bereiken vormde een opening laag bij de grond in de wand tussen de opslag en de daarachtergelegen keuken. In een kast onder de trap lag op roetachtige aarde een kleine kalkstenen

stèle, waarop een vrouw en een meisje (moeder en dochter?) in aanbidding staan voor Taweret, de nijlpaardgodin en beschermster van de kraamkamer (fig. 3). In diezelfde kast werden een terracottafiguurtje van een naakte vrouw en twee kleine bedmodellen aangetroffen. Deze objecten werden gebruikt bij rituele smeekbeden om vruchtbaarheid en zij bevestigen de indruk, dat de zijvertrekken voornamelijk vrouwendomein waren. Overigens zijn in Amarna opvallend veel amuletten gevonden die gebruikt werden als vruchtbaarheidsamulet of als bescherming van een bevalling of van pasgeborenen, zoals beeldjes van de dwerggod Bes, de nijlpaardgodin Taweret en de moedergodin Hathor.

Een plek voor afzondering

De trap was in de meeste gevallen gelegen in het oostelijke deel van het huis. Op het platte dak was het aangenaam vertoeven: de noordelijke bries had er vrij spel en lichte rieten bouwseltjes werden er neergezet om bescherming tegen de felle zon te bieden. Een dergelijke koele en afgeschermdde plek was multifunctioneel: er werden huishoudelijke taken uitgevoerd en in de hete zomers kon er 's nachts geslapen worden. Verder bood zo'n afscherming een uitstekende plek voor de rituele reinigingsperiode na een bevalling, gedurende welke een egyptische kraamvrouw zich afzonderde. Deze afzondering vond plaats in een soort pergola, een luchtig bouwsel van palen en dwarsbalken, dat begroeid was met klimmende winde of bladeren van de wijnstok. Afbeeldingen van dergelijke 'kraamprieeltjes' zijn gevonden op scherven en op de muur van een woonhuis zowel in Deir el-Medina als in het arbeidersdorp van Amarna (fig. 4). Enkele Demotische papyri uit de Ptolemeïsche periode maken melding van dit 'reiniging maken' in een ruimte die nader gespecificeerd wordt als de bovenverdieping van een huis.

Bij de opgraving van 1921 in het arbeidersdorp van Amarna werd een aantal fragmenten van beschilderde muurpleister gevonden. Deze fragmenten kwamen van een pilaar waarop de klimmende winde en papyrus geschilderd waren, onderdelen dus van het kraamprieel en waarschijnlijk afkomstig van een vertrek op de eerste verdieping van het huis.

Na de reinigingsperiode van (minstens) veertien dagen kwam de vrouw weer terug in haar eigen domein, waar ze feestelijk — mét cadeautjes — onthaald werd. Lijsten van de bij een dergelijke gelegenheid ontvangen presentjes zijn teruggevonden in Deir el-Medina.

Vrouwen uit de hoogste klassen

De huizen van de mensen uit de hoogste sociale categorie waren gebouwd op een groot erf, rondom gescheiden van de straat door een hoge muur (tot

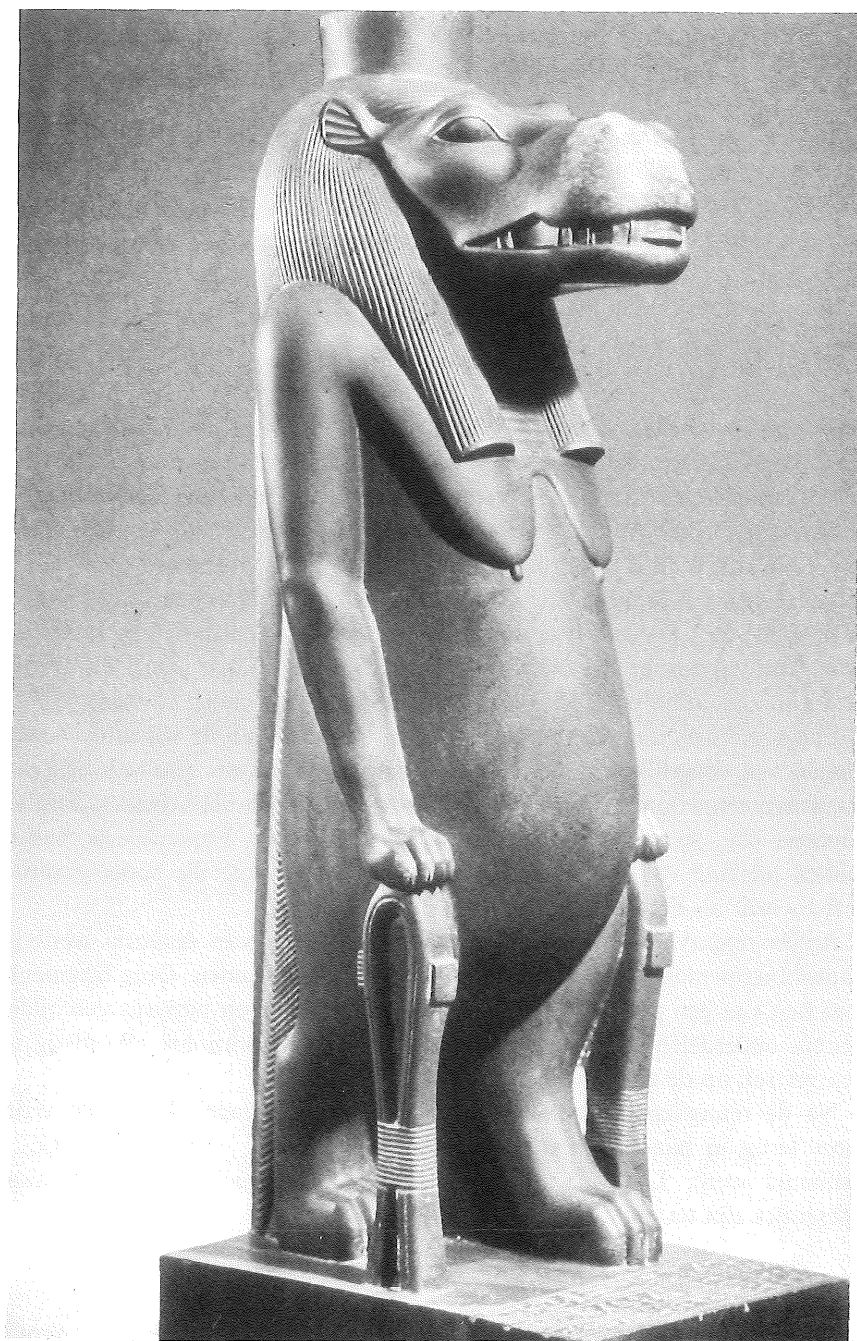

Fig. 3. Taweret.

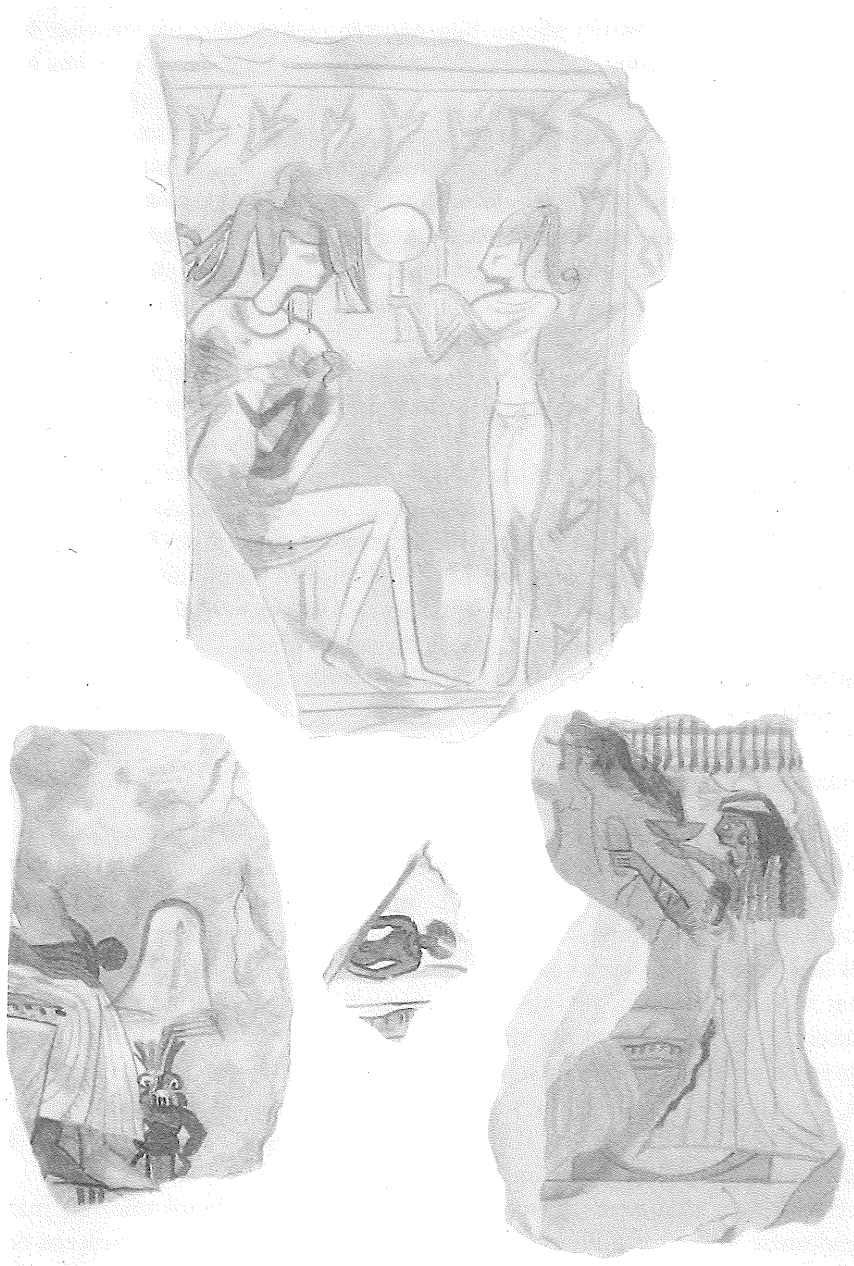

Fig. 4. Ostraca met kraamkamerscènes, uit: J. VANDIER D'ABBADIE, *Catalogue des ostracas figurés de Deir el Médineh* (Cairo, 1946).

3.00 m.). Op het erf waren allerlei bijgebouwen: eenvoudige huizen voor het personeel, werkplaatsen, stallen en graansilo's, een aantal ovens en soms een eigen waterput. Een tuin zorgde voor verkoeling en meer zuurstof, en de omwalling beschermde de bewoners tegen stuifzand en wind. Het wonen was hier comfortabel, de levensstandaard hoog en de huizen waren goed en weloverwogen aangelegd. Voor de vrouwen van de hooggeplaatste mannen die de eigenaars van deze huizen waren, zag het leven er uiteraard anders uit dan voor de vrouwen uit de lagere klassen. Vaak oefende de man thuis (een deel van) zijn beroep uit en ontving — in de ontvangsthal — klanten of opdrachtgevers.

De vrouwen die tot de hoogste klasse behoorden kwamen in aanraking met een andere leefwereld en konden daardoor de kans krijgen om hun persoonlijkheid meer te ontwikkelen. Zo konden zij in aanmerking komen voor functies, die hen deels buiten de huishoudelijke, vrouwelijke georiënteerde sfeer voerden. Zelfs konden zij bij afwezigheid van de echtgenoot optreden als zijn plaatsvervangster. Uit brieven die geschreven zijn in de Ramessidische periode blijkt, dat echtgenotes van hoge ambtenaren en militairen als plaatsvervangsters van hun man konden optreden. Zo kon een vrouw mede-verantwoordelijk zijn voor de verdeling van salarissen in graan, voor het verpachten van een stuk land, voor de levering van rantsoenen aan soldaten, of voor een bestraffing van criminelen.

Onderscheid tussen mannendomein en vrouwendomein

In het achterdeel van een groot aantal van de huizen lag in het werkelijke — of in het symbolisch zo opgevatte — westelijke gedeelte de slaapkamer. Deze is herkenbaar door de aanwezigheid van een bed-nis, gevormd door een verdikking van de muren, waarbinnen een bed werd geplaatst. De nis voor het bed bevond zich veelal aan de heetste kant van het huis. Door de muren daar te verdikken werd de hitte in de zomer tegengehouden, terwijl de dikke muren in de winter overdag de warmte konden opslaan. In het algemeen waren de bed-nissen tamelijk smal (variërend van 0,9 m tot 1.05 m), berekend op één persoon, de heer des huizes. Zijn kamer lag op een gunstige plek achter in het huis, waar het rustig was, zo ver mogelijk verwijderd van de keuken aan de andere zijde van het achterdeel.

De formele relatie tussen ontvangsthal en westelijke slaapkamer als mannendomein komt tot uiting in het huis van Nacht (K 50,1), dat volgens een strak schema gebouwd is (zie van Walsems artikel, Phoenix 36,2, p. 44). Het is een uitzonderlijk groot huis met twee slaapkamers, één aan de westelijke en één aan de oostelijke zijde. De westelijke slaapkamer heeft een eigen ingang, die in directe verbinding staat met de 'tweede ontvangsthal', die net als de

‘eerste ontvangsthal’ een publieke functie moet hebben gehad. De oostelijke slaapkamer stond daarentegen in verbinding met zijvertrekken van het middeendeel van het huis, dus met een deel van het huis dat als typisch vrouwen-domein werd aangemerkt. De oostelijke kamer in het achterdeel van de middelgrote huizen lijkt samen met de daaraanliggende zijvertrekken een eenheid te vormen. De zijruimten kunnen alleen via dit vertrek bereikt worden en in een geval werden doorgeefluiken aangetroffen (0.2 m. en 0,35 m. hoog). In dit vertrek bevonden zich de meeste keukenaccessoires: kasten, bergplaatsen, gemetselde vuurplaatsen, verzonken kruiken, potten, kommen en in een enkel geval een kelder. Kleine platforms lijken plaats te hebben geboden aan een huisaltaartje, wellicht net als die in de keukens van Deir el-Medina waar zwartgeblakerde stèles ter ere van de beschermster van het voedsel, Renenwetet of Meretseger, zijn gevonden.

De uitgesproken huishoudelijke sfeer van de vertrekken in dit deel van het landgoed heeft aanleiding gegeven tot de omschrijving ‘vrouwenvertrek’ voor een extra vierkante kamer met middenzuil, die zich in sommige huizen op deze plek bevindt. Een nieuwe interpretatie is ‘studeerkamer’ of ‘kantoor’ van de huiseigenaar, waar zaken in privésfeer kunnen worden besproken. Gezien de formele oost-west (vrouwen-mannen) verdeling juist in deze grootste huizen, blijf ik van mening dat de ruimtes aan de oostzijde van het achterdeel als vrouwen domein bedoeld zijn. Hoewel er geen sprake is geweest van opsluiting als betrof het een harem, zijn er genoeg aanwijzingen in het oude Egypte, dat mannen- en vrouwendomeinen in ieder geval ideologisch gescheiden zijn geweest. Wanneer een huis de luxe van een badkamer bezat, bevond deze zich meestal in de buurt van de slaapkamer van de heer des huizes, of tussen bedoelde vierkante kamer en de slaapkamer in. In een van de huizen lagen ten oosten van de keuken enkele vertrekken, waaronder een badkamer en een eigen opgang naar het dak, waardoor een wel heel markante scheiding tussen het domein van de man en dat van de vrouw werd aangebracht.

Tot slot

Door Kemp werd aangetoond dat het profiel van de middelgrote huizen van Amarna veel leek op dat van de huizen in Deir el-Medina. In tegenstelling tot deze kleinere en dichtbebouwde nederzetting heeft het hier besproken zuidelijke stadsdeel van Amarna grote open terreinen. De layout van dit bewoningsgebied maakt duidelijk dat de kleine huizen van bedienden en werklieden dicht bijeengebouwd werden in de buurt van de grote vrijstaande landgoederen. Het clusteren van huizen lijkt hier niet ontstaan uit ruimtelijke overwegingen, maar eerder uit een behoefte om als sociale groep (bijvoor-

beeld als 'extended family') dicht bij elkaar te wonen en om minder kwetsbaar te zijn voor klimatologische omstandigheden.

De vrouwen in de kleinere huizen hebben minder kansen gehad om zich te ontwikkelen en los te komen van de taken, die geslachtsspecifiek waren: huishouden, opvoeden van de kinderen, waterhalen, spinnen en weven. In de ruimtelijke indeling van hun dagelijkse omgeving is geen scheiding te vinden tussen een vrouwen- en een mannendomein. Het huis(houden) was het terrein van de vrouw, terwijl de man elders te werk gesteld was.

In de grote Amarna-huizen, die toebehoren aan de midden- en hogere klassen, is een ideologische (en soms symbolische) oost/westverdeling van het vrouwen- en mannendomein te bespeuren, terwijl in de huizen van Deir el-Medina, zowel als in die van Amarna de keuken achterin het huis ligt. Het is opvallend dat daar waar in de architectuur de scheiding tussen mannen- en vrouwendomein het meest rigoureuus lijkt de vrouwen de meeste kans hadden zich los te maken van de huishoudelijke taken om in de meer publieke mannensfeer een functie uit te oefenen.

Literatuur

- ARDENER, S. (ed.), *Women and Space: Ground Rules and Social Maps*, Oxford, 1981.
- BORCHARDT, L., RICKE, H. *Die Wohnhäuser in Tell el-Amarna*, Berlin, 1980.
- BRUNNER-TRAUT, E., 'Die Wochenlaube', *Mitteilungen des Instituts für Orientalforschung* 3 (1955), 11-30.
- CROCKER, P. T., 'Status symbols in the architecture of el-Amarna', *Journal of Egyptian Archaeology* 71 (1985), 52-65.
- FRANKFORT, H., PENDLEBURY, J. D. S., *The City of Akhenaten, II.*, London, 1983.
- JANSSEN J. J., 'El-Amarna as a residential city', *Bibliotheca Orientalis* 40 (1983), 55-78.
- KEMP, B. J., 'The City of el-Amarna as a source for the study of urban society in ancient Egypt', *World Archaeology*, 9 (1977), 123-139.
- ID., 'The character of the South Suburb at Tell el-Amarna', *Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft zu Berlin*, 113 (1981), 81-97.
- ID., 'Egypt in microcosm: The city of el-Amarna', in: *Ancient Egypt, Anatomy of a Civilization*, London, 1989, 261-371.
- ID., et al. *Amarna Reports I-V*, London, 1984-1989.
- Lexikon der Ägyptologie, VI, 309-319.
- LOOSE, A. A., 'Vrouwen in faraonisch Egypte: Macht en autoriteit in het Nieuwe Rijk (1554-1080 v. Chr.)', in: H. J. M. Claessen (ed.), *Machtige Moeders: Over de positie van de vrouw in Vroege Staten*, Leiden, 1986, 75-92.
- PEET, T. E., WOOLLEY, C. L., *The City of Akhenaten I*, London, 1923.
- PENDLEBURY, J. D. S., *The City of Akhenaten, III*, London, 1951.
- TIETZE, C., 'Die Bewohner von Amarna: Sozialstruktur nach statistischen Untersuchungen der Wohnhäuser einer Residentzstadt', *Das Altertum*, Band 30 (1984), 225-232.

- ID., 'Amarna, Analyse der Wohnhäuser und soziale Struktur der Stadtbewohner',
Zeitschrift für ägyptische Sprache, 112 (1985), 48-84; 113 (1986), 55-78.
- VAN WALSEM, R., 'De stad Amarna: Exponent van traditie, vernieuwing en ideologie',
Phoenix 36,2 (1990), 31-50.

UIT HET LEVEN VAN EEN NIEUW-BABYLONISCHE HANDELAAR

G. VAN DRIEL

In Phoenix 31 van 1985 konden wij iets lezen over de opkomst van een familie die tijdens de Nieuw-Babylonische en eerste Perzische koningen van Babylon, dus de periode ongeveer 625-485 v. Chr., tot rijkdom en mogelijk ook tot een zeker aanzien kwam: de Egibi's. Het was mogelijk in deze tijd door handigheid en geluk, maar misschien ook door een minimum aan scholing door te dringen tot posities waaruit groot economisch voordeel te halen was. Niet iedereen verkeerde in zo'n positie. De man over wie wij het hier willen hebben maakte kennelijk geen ambtelijke carrière. Hij had niet het geluk meegetrokken te worden in de politieke loopbaan van de hoogsten in den lande zoals dat bij de Egibi's het geval was. Zijn levensloop was waarschijnlijk meer in overeenstemming met de gewone gang van zaken.

Onze man heette voluit Ṭab-šilli-Marduk, zoon van Nabû-apal-iddina, en de familie was net genoeg om een familienaam te bezitten: Sin-ili. Hij was echter beter bekend bij zijn roepnaam, een duidelijke afkorting, Ṭabija. Misschien was de familienaam niet veel meer dan de naam van een betrekkelijk recente voorouder. Ṭabija was namelijk niet de oudste zoon van zijn generatie. Die droeg de familienaam Sin-ili. Dat doet ons vermoeden dat deze naam nog niet echt volledig vast was geworden en dat het om een betrekkelijk recent voorouder ging. Het geven van de familienaam als eigennaam aan een lid van de familie komt in de ons bekende families maar heel zelden voor. Wij kennen verder nog een derde broer, Arad-Marduk. De broers behoorden niet tot een aanzienlijke familie, wij moeten hen rekenen tot de burgerij van Babylon. De meeste teksten uit het bekende deel van het archief van de familie zijn daar gedateerd; daar zal het ook, vermoedelijk in de late tachtiger jaren van de vorige eeuw op wel niet helemaal legale wijze zijn opgedoken (fig. 1 en 2).

Het bijzondere van het archief van de familie Sin-ili is dat men onder normale omstandigheden niet gemakkelijk zou denken dat men werkelijk met een groep teksten te maken heeft die echt bij elkaar horen. In een aanzienlijk aantal van de teksten speelt Ṭabija of iemand uit zijn familie geen zichtbare rol. Meestal als teksten uit een ongecontroleerde opgraving in de musea belanden ontbreken gegevens over de samenhang. Toen Arthur Ungnad in 1908 zijn publicatie van de door het Berlijnse Museum aangekochte Nieuw-Babylonische teksten afsloot, voegde hij een opgave toe over de wijze waarop

dit materiaal in groepen door het Museum verworven was. Die opgave, op het oog niet meer dan een reeks dorre nummers, is van grote waarde als men tekst voor tekst wil uitzoeken wat wel en wat niet van Tabija & Co. afkomstig is.

Het is meestal slechts een kwestie van geduld vast te kunnen stellen dat een reeks teksten in één of meer musea van opeenvolgende generaties van één familie afkomstig is. Dat is veel moeilijker als het gaat om zakenrelaties. Veel van de teksten in het Sin-ili archief moeten daartoe gerekend worden, omdat zij behoren bij transacties die door compagnons van Tabija uitgevoerd werden.

Het woord *campagnon* is misschien wat zwaarwichtig, maar het is een feit dat een groot deel van het zakenleven in de Nieuw-Babylonische tijd verliep in een vorm die men *ḥarrānu* „handelsreis, caravaan” noemde, ook al kwam er geen reizen aan te pas. Wij zouden hier van compagnonschap, firma spreken. Het kwam er op neer dat één of meer personen een hoeveelheid zilver, werktuigen (b.v. voor het brouwen van bier), een werkplaats, soms slaven of ook gewoon verhandelbare goederen aan één van hen of ook aan nog een ander persoon beschikbaar stelde(n) om daarmee handel te drijven of iets te produceren. Die persoon kon een echte partner zijn, hij kon ook een ondergeschikte positie innemen. Vaak was hij een slaaf. Meestal bedongen de geldschietters garanties voor hun kapitaal en deelden zij de winst met de actieve partner of de buitenstaander aan wie het kapitaal gegeven was.

Er zal waarschijnlijk lang niet altijd sprake zijn geweest van een formele overeenkomst tussen partners over het opzetten van een firma. De Nieuw-Babylonische tijd kent geen gemunt geld. Wel merkt men uit de oorkonden dat zilver werkelijk een rol speelt in het betalingsverkeer. Men vindt het namelijk nodig in contracten vast te stellen dat zilver dat betaald wordt van een bepaalde zuiverheid moet zijn, éénachtste verontreiniging wordt vaak acceptabel geacht. Nu betekent dat niet dat er bij iedere transactie echt zilver van hand tot hand ging. Het is erg moeilijk zich voor te stellen hoe men in het dagelijkse leven zijn betalingen deed. Aanwijzingen voor het in omloop zijn van kleine hoeveelheden koper of brons om als betaalmiddel te dienen ontbreken merkwaardigerwijze geheel, ook in informele notities zoals die juist in het Sin-ili archief over zijn. Men moet dus wel aannemen dat kleine aankopen buiten de familiekring grotendeels op ruilbasis plaatsvonden, hoe moeilijk het ook is zich de praktische werking van een dergelijk systeem in een grote stad voor te stellen. Wij vinden echter heel incidenteel dat goederen in de *sūqu*, dus letterlijk „op straat, van onbekenden”, de regelrechte voorloper van de ons uit oosterse steden nu nog bekende *suq*, verworven zijn. Dat veronderstelt contante betaling of ruil met iets ongenoemds. Hoe dit in zijn werk ging staat er nooit bij.

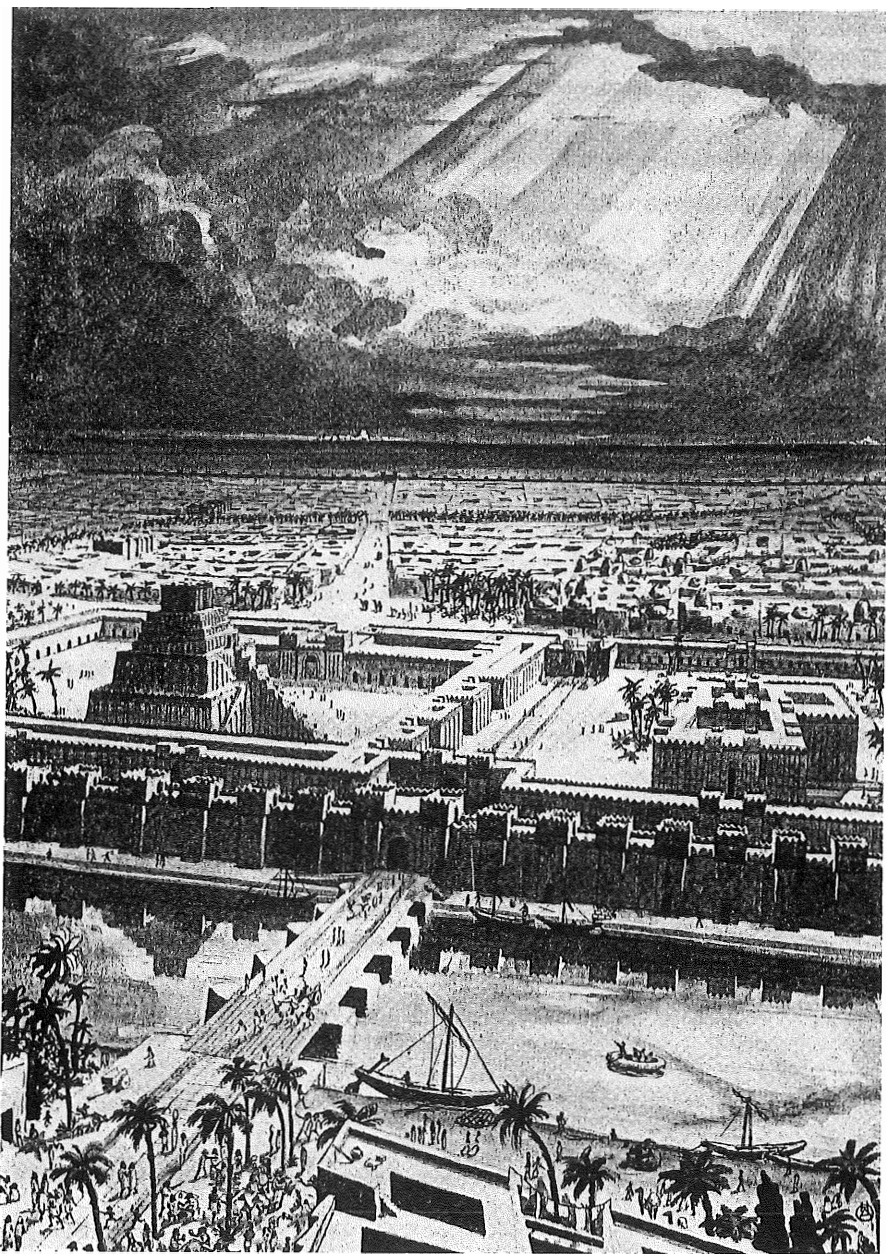

Fig. 1. Een blik over de geïdealiseerde reconstructie van Babylon. De Isjartempel is linksboven de top van de Ziqqurraat zichtbaar (zie fig. 2), (naar E. UNGER, *Babylon, Die heilige Stadt nach der Beschreibung der Babylonier*, Abb 7).

De hele of halve ruilbasis van veel van het kleine handelsverkeer betekende dat men voortdurend ergens in het krijt stond of crediet gaf. Op die manier ontstonden er gemakkelijk informele compagnonschappen. Het woord *har-rānu* wordt eigenlijk nauwelijks gebruikt in verband met de landbouw. Pacht van graanland en vooral van dadeltuinen werd in beginsel altijd geregeld in een formeel pachtcontract. Vooral een contract tussen een landeigenaar en een pachter over de omzetting van graanland in een dadelplantage heeft veel weg van een gemeenschappelijke onderneming. De eigenaar levert het land en ontvangt een reeks van jaren geen opbrengst, de pachter moet het werk doen dat samenhangt met het planten en opkweken van de jonge bomen en hij mag daarvoor in ruil houden wat hij tussen die aanplant weet te verbouwen. Vooral achterstallige verplichtingen van pachters, die weer complicaties voor hun geldschietters veroorzaakten, konden tot zeer ingewikkelde verhoudingen aanleiding geven. Daarin speelden formele compagnonschappen wel een rol.

In deze wereld van ontginningscredieten, pacht schulden en pachtregelingen, leveringen van producten, kleine huisindustriële activiteiten hoort ʿAbija. Zijn compagnons Mušezib-Bêl, zoon van Bêl-mušallim, afstammeling van Tunā en Bulṭa, zoon van Sin-leqê-unneni (familie Iddin-Papsukkal) zijn nog een trapje lager op de sociale ladder te plaatsen. Schoonvader Iqīšā, zoon van Bêl-našir (familie Kutimmu) was echter waarschijnlijk betrekkelijk vermogend als wij nagaan wat hij zijn dochter Bau-šarrat, meestal Babunu genoemd, in het huwelijk meegaf. Schoonzoon Nabû-eṭer, zoon van Šakin-šumi (familie Atkuppū) die ʿAbija's dochter Amat-Ninlil huwde, was echter niet bijzonder credietwaardig zoals wij zullen zien. De personen aan wie de familie gerelateerd was hadden dus familienamen, doch uit de documenten die zij nalieten blijkt niet dat zij meer dan gewone burgers waren die hun brood vooral in de handel verdienden. Vast staat dat zij niet zelf hun land bebouwden of een ambacht uitoefenden. Dat was werk voor pachters of slaven.

De oudste tekst die ʿAbija noemt, stamt uit het 22^e jaar van Nebukadnezar II, 583-582 v. Chr., de laatste uit de zevende maand in het 11^e jaar van Nabonidus, begin 544 v. Chr. Hij moet kort daarna zijn overleden. De teksten afkomstig van zijn partners dragen data die lang voor dit tijdstip ophouden. Dat het archief toch als eenheid is blijven voortbestaan danken wij aan twee typisch Babylonische omstandigheden.

De eerste is de speciale positie van de gehuwde vrouw als zij in het huwelijk bezit meebracht. Dat gaf haar zeker na de dood van haar man, maar ook daarvoor, een positie die haar in staat stelde zelfstandig op te treden. Haar zaken gaan dus door na de dood van haar man; diens erfgenamen namen niet alles direkt over. Dochters deelden niet in de erfenis van hun vader. Hij kon haar bij zijn leven een geschenk geven, de z.g. *nudunnu*. Dat gebeurde natuurlijk vooral als zij trouwden, dat betekende een soort uittreden uit de

familie. Soms krijgt men de indruk dat de dochters van de familie hun vaderlijke *nudunnu* kregen als één van hen trouwde. De *nudunnu* kon echter alleen vererven aan de eigen kinderen van de vrouw, ook al vinden wij vaak dat hun echtgenoot het praktisch beheer voerde. Een verstandige vrouw zorgde er echter voor dat haar *nudunnu* met eventuele geschenken van haar man, samen aangeduid als haar *quppu*, „mandje”, steeds als iets aparts herkenbaar bleef. Aan dat bezit kon niet getornd worden; zij kon er vrij over beschikken, soms blijkbaar vooral ten bate van haar eigen dochters.

Hoe een familie probeerde de financiële belangen van een getrouwde dochter veilig te stellen blijkt uit het enige tablet dat Amat-Ninlil, de dochter van Tabija noemt. Haar echtgenoot, Nabu-eter, zat kennelijk in de financiële problemen. De schoonfamilie moet die problemen met argusogen hebben bekeken en de belangen van Amat-Ninlil zoveel mogelijk hebben beschermd. De oorkonde is ook zorgvuldig bewaard als bewijs dat de familie zich van haar kant van de verplichtingen had gekweten, zodat een afwijkende — kennelijk eerder gedane — betaling in zilver, die de oorkonde noemt, niet een reden voor toekomstige claims kon worden:

„1 mine 42 sikkels zilver, die Tabija zoon van Nabû-apal-iddina aan de schuldeisers van Nabu-eter, zoon van Šakin-šumi Atkuppu, uit zijn eigen bezit betaalde, komen in plaats van 2 slaven, (nl.) de resterende (menselijke) bruidschat voor Nabû-eter en Amat-Ninlil, die Tabija hun gaf. Nabû-eter heeft vrijwillig Ahhê-iddina en zijn echtgenote Silim-Bau, zijn huisslaven, als pand van Amat-Ninlil, de dochter van Tabija, zoon van Nabu-apal-iddina Sin-ili laten nemen. Een andere schuldeiser kan geen aanspraken laten gelden. Nog afgezien van de 1 mine 6 sikkels zilver uit het privévermogen (*quppu*) van Amat-Ninlil waarvoor grond in pand genomen is”. Drie getuigen, schrijver en datum.

De schoonzoon is dus voor de tweede maal gedwongen een beroep op het vermogen van zijn vrouw te doen, maar zij of haar familie is zo verstandig te zorgen voor een onderpand. Toch kan de formulering een zekere kiesheid niet ontzegd worden. De bruidschat, (*mulugu*), een term in Nieuw-Babylonische tijd vooral gebruikt voor de slaven die een dochter bij haar huwelijk gegeven worden, wordt voorgesteld als aan beide echtlieden gegeven; en misschien belangrijker: er wordt niet gezegd wie de formele pandhouder van het slavenechtpaar is, dat stellig ter beschikking van Amat-Ninlil zal zijn. Was dat haar vader? Mogelijk was dat dan nog eens te meer een reden de oorkonde te bewaren, meer nog dan een eventuele functie als kwitantie.

De *nudunnu* van Babunu, de vrouw van Tabija, bevatte alle traditionele bestanddelen die wij in Nieuw-Babylonische oorkonden voor een uitzet vinden. Huisraad en kleding worden slechts bij hoge uitzondering opgesomd; misschien bestond er daarover een informele notitie. Zij had slaven, een huis,

een opslagplaats en grond, zowel graanland als boomgaarden, en daarnaast zilver. Dat zilver was haar waarschijnlijk niet geheel in de vorm van baar metaal uitgekeerd. De boven geschetste kredietverhoudingen hielden waarschijnlijk in dat heel veel zilver vast lag in schuldbekentenissen en ook in compagnonschapsoorkonden. Dit soort documenten was overdraagbaar. Babunu kreeg vermoedelijk een deel van haar *nudunnu* van haar vader Iqiša in de vorm van vorderingen op anderen en deelgenootschappen in firma's.

Onder normale omstandigheden moet een schuld na verloop van tijd betaald of verrekend zijn, en deelgenootschappen met een eindafrekening afgesloten. Het is dus altijd verdacht schuldbekentenissen of zeer oude documenten over compagnonschappen in een archief aan te treffen. Regeling van zaken betekende immers vernietiging van de contracten die erop betrekking hadden. Babunu en Tabija waren in ieder geval getrouwd in het 38e jaar van Nebukadnezar II. Een tweetal documenten waarin twee personen onder ede verklaren — op zich al ongewoon — graan en zilverschulden uit het 10^e en 11^e jaar van Nebukadnezar aan Babunu's vader Iqiša terug te betalen gaan dus zeker over kwade schulden, net zoals twee documenten over een deelgenootschap van Iqiša en een schuldenregeling uit het zesde jaar van de genoemde koning ook wel geen bevredigende uitkomst zullen hebben gehad. De schuldenregeling betreft een bedrag van $12\frac{5}{6}$ mine zilver, dus meer dan zes kilo, en betrof blijkbaar een reeks documenten. Men bewaarde dit soort documenten over kwade schulden kennelijk in de hoop er ooit nog eens iets mee te kunnen doen en gaf ze ook mee aan dochters. Een andere, latere partnerschap van Iqiša, uit het 25^e jaar van Nebukadnezar, kan echter nog wel gefunctioneerd hebben toen Babunu trouwde.

Een praktische betekenis kan ook een kleine notitie, een document dat geen getuigen noemt en dus geen rechtskracht heeft, gehad hebben:

„48 gouden kralen(?) in de vorm van een ketting zijn in pand bij Iqiša voor 8 kor en één maat (dat is $\frac{1}{5}$ kor) gerst” (VS VT 33).

De ketting kan aan Babunu gegeven zijn, maar het kleinood was slechts pandbezit. Ook andere transacties van de familie liggen vaak slechts vast in informele stukken.

Ondanks het bezit van een pakket van wat wij vermoedelijk waardeloze aandelen zouden kunnen noemen was Babunu niet onbemiddeld. Zij had haar aandeel in de in deze periode overal aantoonbare intensivering van de landbouw, die zich bij de stedelijke grondbezitters vooral uit in het omzetten van graanland in dadeltuinen. Het aardige van VS V 49, uit het begin van het vijfde jaar van Cambyzes, één van de laatste oorkonden die haar noemt, is dat het nu eens niet over een dadeluin gaat, maar om een echte boomgaard

met vruchtbomen. Mogelijk werden die onder een al bestaande dadelplantage geplant. Het is echter ook kenmerkend dat haar jongere zoon, Bêl-iddina optreedt als degeen die het contract afsluit.

„De grond in Karri-Tašmetu aan de oever van de Euphraat, de korte kant van het veld, het geheel tot aan het leengoed van Nabû-mušeziḫ-ḫapšati zoon van Ereḫšu, bezit horend tot de vaderlijke gave van Bau-šarrat, dochter van Iqiša Kutimmu, heeft Bêl-iddina zoon van Ṭabija Sin-ili voor drie jaar aan Guzanu zoon van Kinā Sin-šadunu gegeven om als tuinman te bewerken. Hij zal zorgen voor de kern en de takken (van de dadelpalm), de loten zal hij niet weghakken. In de vijfde maand (dus augustus) zal hij het graafwerk voor het vochtig houden van de grond verrichten; hij zal de grond drenken bij het eerste stijgen van de rivier. De muur die de boomgaard omgeeft zal hij in stand houden. De vruchtbomen zal hij met water drenken en hij krijgt (dan) één derde van de vruchten. Bovendien zal hij vijgebomen, granaatappelbomen en wijnstokken in de 11e maand planten en tot het einde van zijn pachttermijn opkweken. Twee (maal?) zal hij in de vijfde maand zijn hard geworden grond van de oever van de Euphraat tot de aanlegplaats irrigeren. Hij is aansprakelijk voor de zorg voor de boomgaard en voor de vruchtbomen in het ommuurde deel. Guzanu heeft één ijzeren hak ontvangen. Hij zal het hele terrein met de hak bewerken en niet gebruik maken van de [ploeg?]. Wanneer hij het terrein niet omspit verliest hij de vrucht van zijn werk. Zijn beloning voor werk in de dadeltuin bedraagt 5 kor per kor (oppervlak), voor nieuw ontgonnen grond ontvangt hij 6 kor per kor. Het nieuw te ontginnen deel zal hij vóór het eind van de 12^e maand volledig hebben omgespit”. Twee getuigen, de schrijver en de datering.

De oorkonde is niet alleen belangwekkend als blijk van de intensivering van de landbouw, zij laat ook zien hoe de bezorgde eigenaar zich bemoeit met de fasering van de werkzaamheden. Irrigatie in de droogste tijd en de aansporing om gebruik te maken van de eerste stijging van de rivier die zich voordoet en de bepalingen over de zorg voor de individuele dadelpalmen zijn heel gewoon, doch de aanplant van de andere vruchtbomen is dat minder. Vooral de zuidelijke aanplant van druiven valt op. De eigenares ziet erop toe dat de jonge vruchtbomen speciaal in de minst warme tijd aangeplant worden. De beloning voor de tuinman is ook traditioneel en gedeeltelijk gerelateerd aan de moeite die het graafwerk hem kost: hij krijgt dus voor nieuw in cultuur te brengen grond meer dan voor al bewerkte grond.

Babunu is waarschijnlijk overleden voordat de pachttermijn afgelopen was; de laatste tekst waarin zij optreedt komt uit het zevende jaar van Cambyses. Dat betekende echter niet dat daarmee de reden voor het voortbestaan van het archief verdwenen was. Ṭabija en Babunu hadden vier zonen: Marduk-šar-ibni, Bêl-iddina (die wij al tegenkwamen), Nabû-eṭer-ḫapšati en tenslotte Nabû-balassu-iqbi, die ook luisterde naar de roepnaam Basija. Het spreekt vanzelf dat de familie als eenheid optreedt totdat de zaken rond de erfenis

geregeld zijn. Het is dus vanzelfsprekend dat de broers gezamenlijk bijvoorbeeld een huis verhuren of een schuld betalen in de jaren 12 en 13 van Nabonidus, kort na overlijden van hun vader. Dat past goed bij een algemene regeling van een nalatenschap.

Het is echter ook typisch Babylonisch dat ook daarna de familiegemeenschap tenminste gedeeltelijk gehandhaafd blijft. Dat geldt vooral voor het grondbezit. Men bleef dat kennelijk zo lang mogelijk gezamenlijk exploiteren, veel langer dan gezamenlijk bezit aan huizen en slaven en, in voorkomende gevallen, prebenden gehandhaafd bleef. Slechts als één van de medeëigenaren in de problemen kwam, ging men over tot deling van grondbezit. Daarvoor bestonden zowel praktische als, men zou kunnen zeggen: ideële, overwegingen. Grondbezit betekende status, verkoop betekende statusverlies. Men deed dus zijn best dat zo lang mogelijk in de familie te houden, net als dat met aandelen in tempelambten, door ons prebenden genoemd, het geval was.

Maar er zijn ook praktische overwegingen. In de eerste plaats bewerkte men de grond niet zelf; een gezamenlijke pachter was dus praktisch. In de boven behandelde oorkonden over de aanplant van de boomgaard wordt nadruk gelegd op het feit dat de korte kant van het perceel aan de Euphraat lag; andere maten zijn van secundair belang. Het gaat altijd om lange, smalle percelen die directe toegang tot irrigatiewater moeten hebben. Men wist heel goed dat afhankelijkheid van de bereidheid van iemand anders voldoende water door te laten altijd tot problemen zou leiden. Dat betekende dat men niet straffeloos door kon gaan de toch al smalle percelen nog smaller en langer te maken. Een door ʿTabija verworven stuk grond mat 45×1000 el, dus ca. $22,5 \times 500$ meter. Ook al grensde dat aan een andere akker die zijn eigendom was, het toont toch de problemen van het delen.

De zoons van ʿTabija bleven dus het grondbezit samen exploiteren. De laatste gedateerde oorkonde in het archief, uit het 15^e jaar van Darius, houdt de vaststelling in van de hoeveelheid gerst, met een kleine hoeveelheid mogelijk eerder, groen af te leveren graan en 8 bossen stro, die hun pachter voor dat jaar moest betalen. Dat was meer dan 35 jaar na het overlijden van vader ʿTabija. Het feit dat het steeds om betrekkelijke kleine hoeveelheden gerst gaat die als pacht geleverd moeten worden, wijst erop dat de percelen klein, en dus niet goed deelbaar waren.

Gemeenschappelijke exploitatie betekende een gemeenschappelijk archief. Dat werd vermoedelijk beheerd door de oudste zoon, Marduk-šum-ibni. Een enkele schuldoorkonde te zijnen laste, dus waarschijnlijk afbetaald, is in het gemeenschappelijk archief terechtgekomen (*VS IV* 94) en bewaard. Het is waarschijnlijk onaardig te veronderstellen dat hij zijn schuld betaalde uit de gemeenschappelijke kas, maar helemaal onmogelijk is dat niet. Normaal

vernietigt men immers betaalde schuldbewijzen. De reden dat de oorkonde toevallig bewaard is, zou kunnen zijn dat de boomgaard in Karri-Tašmetu, bekend uit de boven vertaalde oorkonde, als pand diende voor de schuldeiser. De oudste broer kan dus toch namens zijn broers gehandeld hebben, ook al wordt dat niet gezegd, of zijn aandeel in het ongedeelde bezit zou bij niet-afflossing overgedragen moeten worden. Daarmee zouden dan toch omstandigheden ontstaan zijn die tot deling dwongen, en die van elders niet onbekend zijn.

Wij mogen aannemen dat de oude oorkonden van Ṭabija en Babunu, zover zij niet betrekking hadden op toch gedeelde onderdelen van hun bezit, gewoon in het gezamenlijk archief bleven liggen.

Wie was dan Ṭabija? Als jongere zoon was hij de stichter van feitelijk een nieuwe familie. Het archief bevat nauwelijks teksten die iets over zijn herkomst zeggen, mogelijk omdat ook hier het bezit van de familie, als het er was, vooral door de oudste broer, Sin-ili, werd beheerd. Daarvoor hebben wij een kleine aanwijzing in de vorm van een oorkonde die ons ook laat zien met welke extreme voorzichtigheid men te werk ging als het om waterrechten ging. In een volledig op irrigatie aangewezen gebied als dat van Babylon was men voor de landbouw volstrekt afhankelijk van die rechten. Grond' zonder toegang tot water was onbruikbaar.

„Het tablet van Bêl-le'u zoon van Šum-iddina Sin-ili over de watergang die aanvoert uit het Nar-Banitu kanaal, die hij kocht van Bêl-šunu zoon van Kudurru Irani — Mušeziḫ-Marduk zoon van Marduk-našir Epiš-ili heeft dat tablet om het te bekijken meegenomen en het raakte vergeten in zijn huis. Dat tablet heeft Nergal-ina-eše-eṭer zoon van Marduk-šapik-zêri (Ea-)Epeš-ili teruggegeven aan Sin-ili en zijn broers, de zonen van Nabû-apal-iddina Sin-ili. Sin-ili en zijn broers hebben onbeperkt recht op de watergang van hun boomgaard. Een tablet of een kopie van een tablet over de watergang uit het Nar-Banitu kanaal, die Bel-le'u zoon van Šum-iddina Sin-ili van Bel-šunu zoon van Kudurru Irani kocht, die in het huis van Nergal-ina-eše-eṭer zoon van Marduk-šapik-zeri Ea-epeš-ili of elders wordt aangetroffen, is van Sin-ili en zijn broers. De bomen en dadelpalmen die op de oever van de vaart groeien zijn echter van Nergal-ina-eše-eṭer. Sin-ili en zijn broers zullen de grond van Nergal-ina-eše-eṭer niet van water afsluiten. Uit de aanvoer-sloot van de Banitajja-polder van Nergal-ina-eše-eṭer zoon van Marduk-sapik-zeri Epeš-ili, zal hij, Nergal-ina-eše-eṭer, uit zijn sloot, water voor de grond van Sin-ili en zijn broers geven". Vier getuigen, allen uit de familie Epeš-ili, de schrijver en de datum, 9 XII Nabonidus II (*VS VI 66*).

Het slot van de tekst is wat omslachtig, maar uit het geheel spreekt grote zorg dat er uit de correcte handeling van de eerlijke vinder van het tablet geen problemen voor de kennelijk bestaande goede verhoudingen zouden kunnen ontstaan. Er bevinden zich in het archief een aantal teksten die handelen over grond in de buurt van het Banitu-kanaal ten zuidoosten van Babylon in de

buurt van de weg naar Kiš. Het belangwekkende van deze tekst is echter dat Sin-ili hier als oudste broer van de familie en kennelijk als beheerder van de gemeenschappelijke aanvoersloot verschijnt. Of *VS VI* 66 een speciaal voor Tabija vervaardigde kopie is laat zich niet vaststellen.

Wij komen onze Tabija voor het eerste tegen in het 22^e jaar van Nebukad-nezar, vermoedelijk in het soort zaken dat zijn gewone bezigheid vormde. *VS IV* 17 licht ons in over wat normale praktijk was.

„I mine zilver van Tab-šilli-Marduk zoon van Nabû-apal-iddina Sin-ili staat ter beschikking van Mušezib-bêl zoon van Bêl-mušallim Tuna. Het is zilver voor zaaigoed [in plaats] van de gerst die aan het huis (landgoed?) van Lirik-šarrussu op conditie per kor (als rente) 20 % extra gegeven is. Tab-šilli-Marduk mag de gerst volgens de in de tweede maand (na de oogst dus) geldende marktprijs aan de compagnonschap met Mušezib-Bêl onttrekken. Verder zal Mušezib-Bêl één derde van de rest (van de netto opbrengst van het ingezaaide) met Tab-šilli-Marduk genieten. Aansprakelijk voor de goede gang van zaken, irrigatie en oogsten van de gerst is Mušezib-Bêl. Ongeacht de oorkonde over dadels. Tabija kan de gerst volgens zijn eigen graanmaat nemen”. Drie getuigen, de schrijver, in dit geval Mušezib-Bêl zelf, en de datering.

De oorkonde is in de 11^e maand gedateerd. Dat is twee maanden na de gewone zaaitijd. Mogelijk gaat het dus om een formeel vastleggen van een situatie die eerder ontstaan was. Mušezib-Bêl was kennelijk (onder andere) firmant van Tabija; het woord *harrānu* wordt door de oorkonde gebruikt. Hij had kennelijk, onvoorzichtig genoeg, voor zaaigoed bestemde gerst aan anderen uitgeleend tegen een normale rente van 20 % en zijn problemen waren nog vergroot door het feit dat hij kennelijk onvoldoende dadels had binnen gekregen om aan zijn verplichtingen te voldoen. Dat gaat waarschijnlijk schuil achter de „oorkonde over de dadels”. Ook daar moest Tabija hem kennelijk helpen. De dadeloogst valt in de achtste maand, problemen moeten in de 11^e duidelijk zijn geweest. Tabija stelt nu eerst zijn zilverlening veilig door te bedingen dat hij onmiddellijk bij de oogst tegen de geldende lage marktprijs de tegenwaarde van de mine zilver in gerst mag nemen uit het graan dat de partners kennelijk uit hun onderneming toekomt. Van wat er dan nog overblijft na aftrek van kosten krijgt hij tweederde en Mušezib-Bêl slechts éénderde — terwijl die aansprakelijk is voor alle werk.

Dat Mušezib-Bêl kon schrijven hoeft ons niet te verbazen. Een opvallend groot aantal personen betrokken bij het Nieuw-Babylonische zakenleven kon dat. Ook Tabija was de kunst meester, al bevatten de door hem geschreven teksten meer dubbelschrijvingen en weglatingen van tekens dan normaal. Het is heel gewoon dat iemand die zich in een oorkonde tot iets verplicht zelf die oorkonde opstelt. Dat geeft status en te kunnen schrijven verhoogt kennelijk de credietwaardigheid; al weten wij daar weinig van, het spaart vermoedelijk

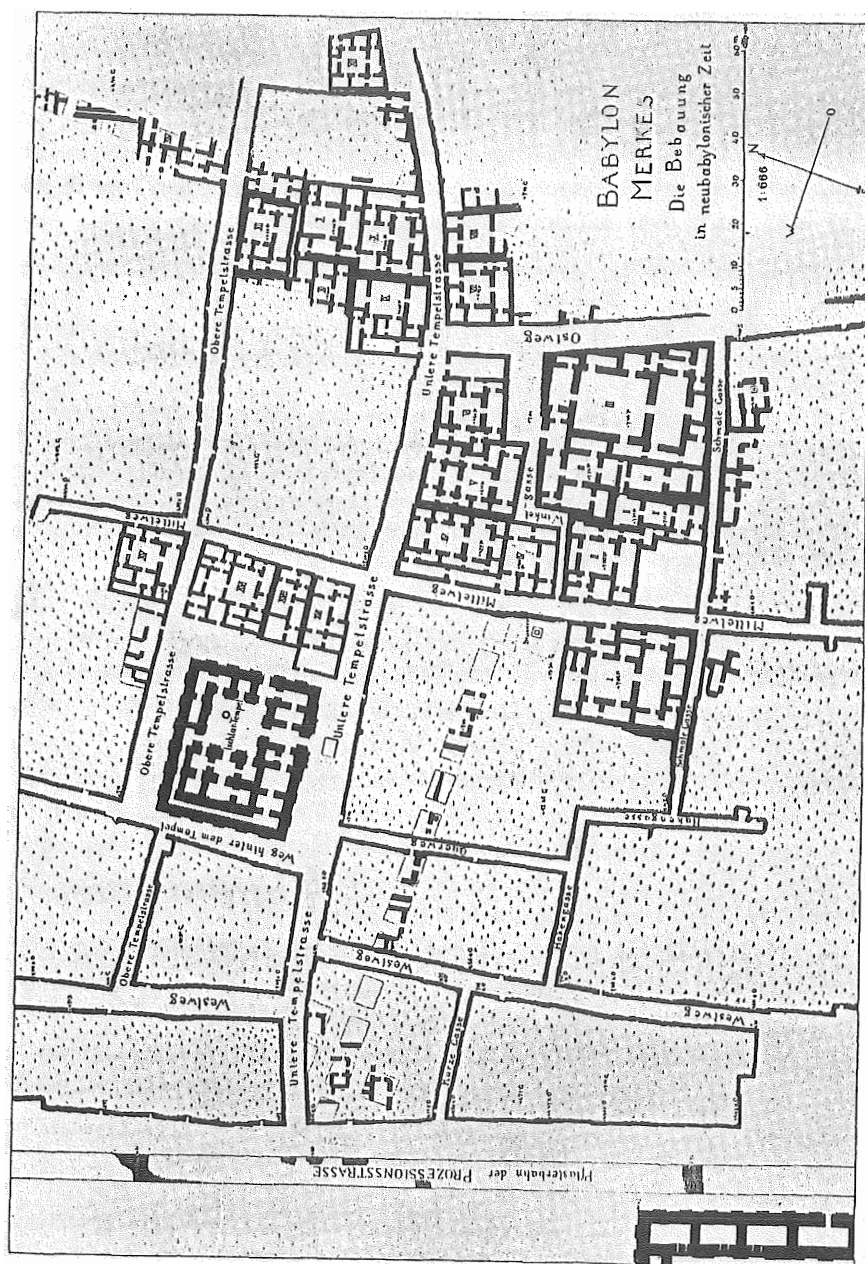

Fig. 2. Een stadswijk in Babylon. De structuur van de wijk is nog betrekkelijk regelmatig, maar de toenemende bevolkingsdruk — een gevolg van de opbloei van de stad in de tijd waarin Tābija leefde — is al zichtbaar in het volbouwen van het plein voor de Isjartempel (naar: E. UNGER, *Babylon, Die heilige Stadt nach der Beschreibung der Babylonier*, Abb 22).

ook kosten. In een aantal gevallen kan men vaststellen dat een privéarchief ook andere tabletten dan eigendomsbewijzen en schuldbekentenissen omvat. Niet alleen brieven, horoscopen en kwakzalverige recepten, maar ook religieuze en zelfs grammaticale teksten lijken voor te komen. Het toebehoren van dit soort teksten tot een familiearchief is natuurlijk alleen aantoonbaar als de vondstomstandigheden bekend zijn. Het toont echter wel dat belangstelling en scholing ook gebieden buiten de dagelijkse sfeer omvatten.

MušeziB-Bêl komt in vijf oorkonden van het archief voor. Hij had een formeel partnerschap niet alleen met Tabija maar ook met een lid van de familie Epeš-ili, die uit hoofde van een andere oorkonde de schuldenaar van MušeziB-Bêl en Tabija samen was. De vijf oorkonden stammen in ieder geval, voor zover de datering bewaard is, uit hetzelfde jaar. Het lijkt waarschijnlijk dat MušeziB-Bêl zich niet aan zijn problemen heeft weten te onttrekken. Hij verdwijnt uit ons gezichtsveld. Misschien kwam daar een soort van agrarische crisis bij. Al in de zevende maand lenen mensen gerst bij MušeziB-Bêl. Dat is dan natuurlijk om als zaaigoed te dienen, maar het feit dat in één geval een koe als onderpand genomen wordt doet abnormaal aan, evenals de omzetting van verplichtingen dadels te leveren in leveringsbeloften van gerst na de volgende oogst. Onder normale omstandigheden moet het bestaan van tussenpersonen als MušeziB-Bêl een groot voordeel voor de Babylonische landbouw van deze tijd geweest zijn. Misschien vinden wij een rente van 20 % in zes maanden hoog, maar gezien het rendement van de oogst dat probleemloos tienmaal het zaaigoed en vaak aanmerkelijk meer was, is 20 % van het basisbedrag niet veel. De mogelijkheid krediet te krijgen was veel belangrijker dan de schijnbaar hoge rente. De geldschietster was met het lage rendement voor zijn kapitaal vermoedelijk zeer kwetsbaar. De dichtheid van het tekstmateriaal is helaas niet groot.

Tabija's andere formele zakenpartner, Bulṭa, komt veel langer in de teksten voor, van het 30^e jaar van Nebukadnezar II tot het eerste van Nabonidus. Zijn zaken lijken veel minder omvattend dan die van MušeziB-Bêl. Een groot aantal van de teksten waarin Bulṭa voorkomt stamt uit twee dorpjes in de omgeving van Babylon. Men krijgt de indruk dat hij vooral een soort rentmeester was, en minder partner dan tussenpersoon voor Tabija. Veel van de documenten zijn niet meer dan notities, die gebruikt werden bij de interne verrekeningen waarvan soms sprake is. Ook Bulṭa delegeerde daarbij vaak zijn taak aan anderen:

„1 1/5 kor gerst heeft Nabu-silim van Nabû-mukin-apli ontvangen in afwezigheid van Bulṭa (doch) in aanwezigheid van Iqiša, 25 Tešrit jaar 48 (een duidelijke fout voor 38) van Nebukadnezar, koning van Babylon. Notitie om niet te vergeten”.

Wie deze mensen zijn, weten wij niet. Zij komen echter herhaaldelijk voor in de vele informele teksten die dit archief rijk is. De meeste tekstuitgaven met materiaal uit de Nieuw-Babylonische tijd gaan meestal voorbij aan dit soort vaak niet of gedeeltelijk gedateerde tekstjes, waarin personen vaak alleen met vóór- of roepnamen voorkomen. Slechts als men iets over de herkomst weet, zoals wij hier dankzij Ungnads publicatie van de nummers van de teksten die samen aangekocht werden, kan men proberen tot een indeling te komen. Dat is jammer. Op zich zeggen deze krabbels niet veel, maar zij helpen ons wel ons voor te stellen hoe het zakenleven in Babylon verliep. Kennelijk grotendeels op basis van informeel wederzijds crediet. Van tijd tot tijd werd afgerekend, natuurlijk grotendeels 'op papier', waarna misschien een betaling plaatsvond of een schuldoorkonde werd opgesteld. De notities werden dan natuurlijk vernietigd. Ook zullen wij moeten rekenen met een aanzienlijk vermogen allerlei zakelijke feiten te onthouden. De daarbij behorende techniek zijn wij allang vergeten.

Het hoeft niet te verbazen dat bij de ingewikkeldheid van de zakelijke verhoudingen een beroep op de rechter soms nodig was. Echte rechterlijke uitspraken ontbreken echter in het archief: er zijn wel een aantal protokollen, verklaringen voor getuigen die mogelijk als processtuk konden dienst doen. Een voorbeeld is de laatste tekst die ons Ṭabija onder de levenden toont — van de achtergronden van die zaak weten wij verder niets (*VS VI 82*):

„Dit zijn de getuigen [ten overstaan van wie] Bêl-eṭēri-Nabû slaaf van Marduk[-eriba], in aanwezigheid van Marduk-eriba en zijn zoon Nabû-eṭer, aan Ṭabija de zoon van Nabu-apal-iddina Sin-ili heeft verklaard: „De gerst, opbrengst van bouwland, hebben Marduk-eriba en Nabu-eṭer toen men oogstte weggedragen”. Volgen de namen van de zeven getuigen van de verklaring, datum en bekrachtiging door afdrukken van nagels, mogelijk van de slaaf die het riskeerde tegen zijn eigenaar te getuigen.

Spoedig na het aanhoren van de verklaring moet Ṭabija overleden zijn; of het tot een proces kwam weten we niet.

Wel van een proces is sprake in een oorkonde uit het 36^e jaar van Nebukadnezar II, *VS VI 43*. Deze tekst is helaas beschadigd, zodat geen doorlopende vertaling mogelijk is. Het ziet er naar uit dat Ṭabija een claim van 200 kor gerst op een formele medefirmant Bêl-zer-ibni door de rechters gereduceerd zag tot 125 kor, doch dat hij daarna weloverwogen (*ina milik ramnišu*) de schuldenaar de gelegenheid gaf zijn schuld pas een paar maanden later af te betalen, doch wel met een behoorlijk onderpand. Dat bestond kennelijk in de eerste plaats uit een huis, dat op niet duidelijke wijze aan de *šakin ṭemi*, dus de hoogste bestuursambtenaar van Babylon, was overgelaten;

verder „zijn zijn vroegere schuldoorkonde van de onderneming (*harrānu*) van Bêl-zêr-ibni, die ter beschikking stond van PN₁ en PN₂ en tenslotte Karea, de slaaf die zij (wel Ṭabija en Bêl-zêr-ibni) tot hun handelonderneming rekenden, pand van Ṭabija totdat Tabija zijn gerst daaruit betaald zal hebben gekregen. Niemand zal daar iets aan onttrekken of Karea verkopen. Bêl-zêr-ibni heeft bij Bêl en Nabu-kudurri-ušur, de koning van Babylon, gezworen „totdat ik je heb betaald zal ik geen kunstgrepen tegen je toepassen”. Uiterlijk in de 11^e maand zal hij alles afbetalen. Ṭabija zal dan de schuldoorkonden over het graan aan Bêl-zêr-ibni teruggeven. Buiten beschouwing blijft de schuldoorkonde over 1 mine 10 sikkels zilver van Ṭabija waarvoor hij Nabu-šullimanni en Ša-Bêl-udu (kennelijk twee slaven) wegvoerde als (door beide partijen) geaccepteerde prijs”.

Dit soort ingewikkelde zakelijke verhoudingen, waarbij misschien niet steeds precies duidelijk was wat wel en niet tot een onderneming behoorde, moest wel regelmatig tot problemen leiden. Toch moeten wij Bêl-zêr-ibni's verklaring dat hij *tot* de afrekening Ṭabija geen poets zal bakken (zo als het ware de mogelijkheid open latend om dat later wel te doen) eerder als een ongelukkige formulering van de schrijver van de oorkonde zien dan als een voornemen.

De zaken berustten op crediet en men had de tijd, maar het moment van afrekening kwam onherroepelijk. En dat kon dan betekenen dat het meest gekoesterde bezit van de familie, de grond, vervreemd moest worden. *VS V* 12 uit Nebukadnezar II 38 is daar een voorbeeld van. Een stuk grond van 45 × 1000 el wordt aan Ṭabija overgedragen voor 6 sikkels. Terwijl er gezegd wordt dat de prijs voor een genoemde standaardeenheid, zowel voor graanland als voor dadeltuin, veel hoger ligt, wordt toch de 6 sikkels als volledige prijs aanvaard. Wat er aan de hand is, begrijpt men pas als men verder leest. Er staat „als volledige prijs, onderdeel van de prijs van de grond”. De 6 sikkels is een verrekening met een schuld van de verkoper bij de koper. Dat blijkt uit een verdere toevoeging: „Op het tijdstip dat Šuma (de verkoper) de kwestie van de grond regelt ... zal Ṭabija de rekening met hem afsluiten en zijn zilver, met (daarbij) zoveel grond als er te weinig is voor een stuk van 45 × 1000 el, zal Šuma aan Ṭabija restitueren”. Ṭabija geeft dus zijn buurman Šuma uit de Epeš-ili familie de gelegenheid zelf te bepalen wanneer de zaken waarvoor Šuma bij Ṭabija in het krijt staat geregeld worden. Weer heeft Ṭabija geen haast. Dat betekent niet dat hij geen succesvol zakenman was.

Vaststellen van wat wel en niet bij het archief hoort wordt zeer vergemakkelijkt doordat wij weten wat tegelijk aangekocht is door het Berlijnse museum. Dat betekent echter niet dat wij mogen aannemen dat alles dat ineens gekocht is echt één groep vormt. Er zijn stukken bij die zeker niet bij het archief behoren. Zo is er een oorkonde gedateerd naar de Elamitische koning Hallušu, een tijdgenoot van de Assyriër Sanherib, uit rond 700 v.Chr.

Die hoort zeker niet bij de stukken van Tabija & Co. Andere teksten zijn notities die geen aanknopingspunt voor indeling bieden; die kunnen erbij horen of niet. En is ook, zoals in ieder archief, een groep andere teksten die mogelijk wel, mogelijk niet toebehorend zijn. Dat zijn dan vaak oorkonden over onroerend goed of slaven. Dat kunnen documenten zijn die over goederen gaan die ooit aan de familie toebehoorden. Publicatie van meer teksten kan dat bewijzen, of het bewijs is verloren omdat het goed weer verkocht is terwijl daarbij de overdracht van de oude retroacte vergeten werd. Slaven kunnen overleden zijn zonder in andere teksten sporen na te laten, of zij kunnen de ouders van andere slaven zijn zonder dat wij dat kunnen vaststellen. Soms is de bewijsvoering om aannemelijk te maken dat een dergelijk stuk toch in het archief hoort omslachtig. Door uitpluizen van familieverhoudingen en geografische omstandigheden in de teksten lukt dat soms. Bijvoorbeeld als verpachte grond volgens een veel latere tekst in het archief blijkt te liggen op de plaats genoemd in de eerdere tekst, ook al is een tussenliggende koopoorkunde verloren gegaan.

Tabija en zijn broers hadden nauwe contacten met leden van de familie Epeš-ili. Dat blijkt onder andere uit de oorkonde over de irrigatiesloot en de schuldenregeling waarover wij het hadden. Als oudere oorkonden, retroacta bij transacties voortvloeiend uit deze relatie, zijn twee oorkonden bewaard die teruggaan tot de donkerste dagen van de Assyrisch-Babylonische geschiedenis, toen Assurbanipal zijn broer Šamaš-šum-ukin, de koning van Babylon, na harde strijd had verslagen (ca. 648 v.C.). Vooral het gebied van Babylon moet zeer van deze oorlog geleden hebben. De inscripties van Assurbanipal spreken onder andere van een vreselijke hongersnood in Babylon. Assurbanipal en zijn partijgangsters moeten de aanhangers van Šamaš-šum-ukin genadeloos hebben uitgeroeid.

De twee oorkonden (*VS V* 3 en 4) maken ons iets duidelijk van herstelmaatregelen die kennelijk begonnen in het eerste jaar van de door Assurbanipal in Babylon aangestelde koning Kandalanu, wiens regering van een kwart eeuw voor ons weinig anders is dan een verspreidingskaart van wat naar hem gedateerde oorkonden. Geen inscriptie van de man is bewaard. Men heeft dan ook wel de gedachte geopperd dat hij feitelijk identiek is met Assurbanipal.

Uit een paar bewaard gebleven teksten uit zijn regering weten wij dat herstelmaatregelen ook grondverdeling inhielden. De technische term voor de uitgedeelde velden was kennelijk *ḫanšû*, „vijftig”, aan het hoofd waarvan een zogenaamde *rab ḫanšû* stond, een „vijftighoofd”. Men heeft verondersteld dat het om groepen van 50 man ging die als eenheid grond toegewezen kregen. Of dat werkelijk zo is, is de vraag, zeker in Babylon. „Vijftig” slaat eerder op de afmetingen van de stukken grond.

In Babylon, krijgt men de indruk, werd de „50-grond” toegewezen aan bepaalde families. Men vindt dan ook uitdrukkingen als “50 van de familie zo en zo” als geografische aanduidingen. Het opmerkelijke van de oorkonden *VS V 3* en *4* is, dat zij ons iets laten zien van de geschiedenis van één van die uitgedeelde stukken grond, bijna onmiddellijk nadat de verdeling had plaats gevonden.

VS V 3 stamt uit het einde van Kandalanu's eerste regeringsjaar. In die oorkonde verkoopt Erišu, zoon van Nadin Arad-Nergal, een stuk van „30 kor grond” die tot een „vijftig” behoort, in de polder „open veld van Bêl” aan de oever van het Gubbat kanaal, aan een lid van de Epeš-ili familie. 30 kor is volgens de beste omrekening die wij op het ogenblik kennen ruim 40 ha. Dat is voor de Babylonische verhoudingen een zeer groot stuk als het om grondbezit van particuliere stedelingen gaat. Deze grond wordt *taptû* „net ontgonnen, nog niet volledig in cultuur gebracht” genoemd. Die aanduiding zou kloppen met een grondverdeling die net uitgevoerd is. De reden van de verkoop was vermoedelijk dat de verkoper de ontginning van zijn nieuwe bezit niet aankon. Dat en de moeilijke politieke verhoudingen zullen er de reden van zijn dat de koper slechts een prijs van $3\frac{3}{4}$ mine zilver hoeft te betalen.

De 40 ha. is trouwens niet het hele bezit van de verkoper hier; hij behoudt nog een stuk en dat bezit hij nog in het 18^e jaar van Kandalanu wanneer het verkochte stuk van eigenaar wisselt binnen de Epeš-ili familie (*VS V 4*, het tweede daar genoemde perceel). Het gaat nu om normaal voor de graanbouw bestemde grond, en de prijs bedraagt $7\frac{1}{2}$ mine zilver, dus precies het dubbele van 18 jaar eerder.

Het archief bevat nog een derde tekst, waarbij de zoon van de koper uit Kandalanu jaar 18 in het 19^e jaar van Nebukadnezar II in hetzelfde gebied $1\frac{2}{5}$ kor grond koopt voor nu 2 mine zilver, d.w.z. de prijs was in de 65 jaar sedert de eerste aankoop tot het meer dan elfvoudige gestegen. De preciese betekenis van dit getal is niet vast te stellen zonder dat men nagaat wat er in deze tijd met het zilver gebeurde. Toch lijkt de ontwikkeling van de grondprijs één van de tekenen van de enorme economische opbloei die Babylonië na het herwinnen van de onafhankelijkheid doormaakte. Het is een kleine ironie van de geschiedenis dat degenen die van deze opbloei profiteerden de partijgangers van Assurbanipal tegen Šamaš-šum-ukin en hun direkte afstammelingen waren.

Ook Tabija en de zijnen wisten van deze ontwikkeling gebruik te maken. Hij was waarschijnlijk geen gemakkelijk persoon om zaken mee te doen, maar zijn gevoel voor eigenbelang maakte hem toch zeer bedachtzaam, zoals wij een paar maal zagen. Uit de meest zeer onpersoonlijke documenten komen soms toch persoonlijke trekken naar voren.

BOEKENNIEUWS

Egypte

Erik HORNUNG, *Geist der Pharaonenzeit* (Zürich und München, Artemis Verlag, 1989; ISBN 3-7608-1005-5; Pr. DM 40).

In het voorwoord maakt Erik Hornung, een van de vooraanstaandste Egyptologen, duidelijk dat hij zich in dit boek vooral richt op lezers zonder specialistische kennis van het Oude Egypte. De twaalf hoofdstukken zijn bewerkingen van lezingen die hij voor een algemeen publiek gehouden heeft. Gezamenlijk moeten ze een indruk overbrengen van de geesteshouding van de Oude Egyptenaren, een thema dat natuurlijk niet alomvattend behandeld kan worden. Hornung is een Egyptoloog die door de harde schil van gegevens heen kan dringen, om zo tot de kern van de cultuur te geraken.

In een onlangs hier besproken boek (*Phoenix* 37, 1 (1991), 63-64) doet Barry Kemp dat via de staatsideologie als vormgever van een cultuur, maar Hornung kiest vooral het religieuze denken als uitgangspunt. Hoe klein zijn boek (210 pag. tekst in het formaat van een groot pocketboek) ook is, toch ziet hij kans veel bloot te leggen. In de paar hoofdstukken waar dat kan, wordt ook de receptie van het Oude Egypte in de Westerse wereld, van Neoplatonisten tot Rilke, ingevlochten in de beschouwing.

Hornung begint met het schriftsysteem en schetst de ontwikkeling ervan. De verklaringen van voor Champollion, die ons nu zo vaak bizar aandoen, worden tegen de achtergrond van kennis- en denkkaders van de Westerse cultuur in haar diverse perioden geplaatst. De nauwe verbinding tussen tekst en beeld wordt verhelderd door de Kadesj-slag van Ramses II als voorbeeld te nemen.

Het volgende thema, in hoofdstuk 2, is de oorsprong van de dingen. Daarop zijn de Egyptenaren eeuwig teruggekomen. De scheppergod heeft uit de chaos een gedifferentieerde wereld geschapen, en de Egyptenaar geeft zelf diverse antwoorden op de vraag hoe de scheppergod zelf dan wel ontstaan is. Dagelijks wordt de wereld herschapen, wanneer de zon na zijn nachtelijke tocht door de onderwereld weer zegevierend aan de oostelijke horizon te voorschijn komt. Altijd weer moeten in de nacht de negatieve krachten overwonnen worden, en altijd lukt dat na hevige strijd.

De inherente energie en macht van het universum kunnen gebruikt worden voor magische doeleinden teneinde de kwade krachten te verdrijven. In hoofdstuk 3 zet Hornung uiteen wat voor belangrijke rol magie, gepersoni-

fieerd als god, speelde in het Oude Egypte. De magische tekst, met bijbehorende rituele handeling, vormt de kern, maar het effect kan vergroot worden door het gebruik van amuletten.

Tijd en eeuwigheid vormen het thema van hoofdstuk 4. Sommige Egyptenaren zijn heel oud geworden, zoals blijkt uit hun autobiografieën, hoewel de ideale leeftijd van 110 jaar wel nauwelijks gehaald kan zijn in het Oude Egypte. In de Onderwereldboeken wordt de tijd voorgesteld als een lang touw of als slang. Dit is voor Hornung aanleiding de twee Egyptische complementaire woorden voor eeuwigheid, *neheh* en *djet*, te behandelen. Volgens een opvatting zou het gaan om lineaire en cyclische tijd, maar Hornung stelt zich voorzichtig op en zegt dat deze woorden niet scherp gedefinieerd kunnen worden.

Nog zo'n woordpaar, uitdrukking van het dualistische denken van de Egyptenaar, wordt behandeld in hoofdstuk 5. Het zijn woorden die naar het begrip „grens” verwijzen: *tasj* en *djer*. De geschapen wereld heeft grenzen, en met *tasj* worden verlegbare en passeerbare grenzen bedoeld. Maar *djer* is de absolute grens die deel uitmaakt van de kosmos. Dit leidt de schrijver naar het principe van de symmetrie, geografisch en in kunst en architectuur. Er heerst een spanningsveld tussen de grens als het gegevene en het principe dat al het voorafgaande overtroffen moet worden. De koning heeft de taak de grenzen te verleggen.

In hoofdstuk 6 betreedt de auteur een van zijn favoriete onderzoeksterreinen: het Oud-Egyptische hiernamaals. De doden verblijven in een ondergrondse aarde en hemel, waar de zonnegod Re 's nachts in zijn boot doorheen vaart. De Onderwereldboeken, vooral bekend uit de Thebaanse koningsgraven, beschrijven die donkere zijde van het leven. De onderwereld is niet alleen maar een plaats van schrik en terreur, maar ook van wedergeboorte van de zon, oud bij zijn ondergang en weer verjongd bij het gloren van de nieuwe dag. Als de zonnegod door de onderwereld vaart, verlicht hij die. De Onderwereldboeken verdelen de onderwereld in streken en uren. Deze vorm van organisatie en beschrijving van de onderwereld door de Egyptische theologen kan met recht wetenschap genoemd worden, al is het dan zuiver speculatieve wetenschap. (Echter niet speculatiever dan onze christelijke voorstellingen van paradijs en hel!). Die theologen hebben zich ook beziggehouden met de verzoening van Osiris als heerser van de onderwereld en de zonnegod Re als nachtzon.

Hoofdstuk 7 houdt zich bezig met de tempel als voorstelling van de kosmos. Het stichtingsritueel is dan ook een herhaling van de schepping van de wereld. In de tempelreliëfs zien we altijd alleen de koning optreden tegenover de goden, maar in werkelijkheid was natuurlijk de hogepriester zijn

vervanger. Deze voerde het dagelijkse ritueel van de cultus van de god uit. Hieraan konden privépersonen via beelden van hen, die als speciale gunst in de tempel toegelaten konden worden, deelnemen en deelachtig worden.

Een van de allerbelangrijkste rituelen was het aanbieden van Ma'at. Dit begrip wordt verhelderd in hoofdstuk 8. Dit woord, ook gepersonifieerd als godin, kan geschreven worden met een afbeelding van een podium, een verhoog voor tronen, altaren en dergelijke. Volgens Hornung geeft dit teken Ma'at als grondslag van de wereld weer. Ma'at is eerder een ethisch principe dan een nauw omschreven wet. Deze ethische standaard moet nageleefd worden in woorden en daden, en moet ook verdedigd worden door de mens. Aanwijzingen over het waarmaken ervan worden vooral gegeven in de wijsheidsliteratuur. De kern van het begrip is wel sociale rechtvaardigheid, maar de bredere betekenis is die van harmonie in het algemeen. Natuurlijk is er voor de Egyptenaar altijd een spanning voelbaar geweest tussen ideaal en realiteit.

Een ander favoriet onderwerp van de schrijver, geschiedenis als feest, duikt op in hoofdstuk 9. Na een schets van de groei van het historisch bewustzijn in de vormingstijd van Egypte maakt Hornung duidelijk dat de Egyptische idee van geschiedenis een heel andere is dan de westerse: de geschiedenis is een ritueel waarin god, koning en vijand de hoofdrolspelers zijn. De koning dient de wereldorde in stand te houden en dat brengt hem in een heel bijzondere verhouding met de zonnegod Re.

Door de klassieke en latere schrijvers zijn de Oude Egyptenaren vaak bespot om hun dierenverering en hun vormgeving in mensengestalte met dierenhoofd. In hoofdstuk 10 neemt Hornung eerst allerlei aspecten van dieren door, o.a. hun positieve en negatieve rollen, en beschouwt dan de goddelijke dieren nader. Eerst zijn ze geheel dierlijk van vorm, maar steeds meer krijgt de menselijke vorm de overhand. Ook wordt aandacht besteed aan de symboliek van leeuw en stier, bij uitstek verbonden met de koning. Hornung meent dat de Egyptische religie gebruik maakt van het dier om de essentie van het goddelijke naderbij te brengen, en tevens een hecht verband te leggen tussen de werelden van goden en van mensen.

In hoofdstuk 11 is de scène van de onderwereldgod Anubis bezig met de mummie uitgangspunt voor een bespreking van de mens in relatie tot vogel en vis. Er bestaat een verband tussen lichaam en de aan de aarde gebonden vis, en van de *ba* met de vrij vliegende vogel. Het voortbestaan van het lichaam was van vitaal belang, maar er zijn nog meer wezensdelen: de *ka*, het hart, de naam, de schaduw. De *ba* is heel belangrijk voor de mens om zijn vrijheid van beweging en zijn vermogen om andere vormen aan te nemen die de dode nodig zou kunnen hebben in het hiernamaals.

In het laatste hoofdstuk 12 treedt niet alleen de Egyptische literatuur op, maar ook Westerse schrijvers en dichters voor wie het Oude Egypte een bron van inspiratie is geweest (Rilke is een favoriet). Er wordt aandacht besteed aan het effect van chaos en wanorde op de zogenaamde pessimistische literatuur en aan de opkomst na de Amarna-periode van allerlei nieuwe genre's zoals dodenklacht, harpenaarslied en liefdeslied. Na de terugkeer tot de oude waarden onder Toetanchamon heeft de omwenteling o.a. op dit terrein haar sporen nagelaten.

In al zijn beknoptheid biedt het boek een variatie aan zeer interessante onderwerpen. Ze worden op heldere wijze toegankelijk gemaakt, en zo biedt de tekst als geheel een heel waardevolle bijdrage aan het begrijpen van de Oud-Egyptische cultuur. Dit alles wordt gecompleteerd met literatuurverwijzingen bij de afzonderlijke hoofdstukken, een tijdtabel en een index.

L. M. J. ZONHOVEN

Mesopotamië

De laatste jaren kan het Nederlands taalgebied zich verheugen in een stijgend aantal publicaties op het gebied van het Oude Nabije Oosten. In de eerste plaats is daar het fraai uitgevoerde boek *Gilgamesj: Een zoektocht naar onsterfelijkheid* van de hand van THEO DE FEYTER, die zelf ook de illustraties verzorgde, verschenen bij Uitgeverij Vrij Geestesleven (Zeist), 1991. ISBN 90-6038-315-X; prijs: fl. 45,00. Het boek geeft een moderne Nederlandse versie van Babyloniës best bekende epos en maakt een meer eigentijdse indruk dan de nog steeds gezaghebbende vertaling in het Nederlands van Prof. DE LIAGRE BÖHL uit 1958 (derde druk). Voor zijn vertaling heeft de auteur zich in de grondtekst ingewerkt en zoveel mogelijk de moderne vertalingen geraadpleegd en heeft hij zich verzekerd van deskundige adviezen, met name van DRs. R. JAS, Assyrioloog aan de Vrije Universiteit. Met deze uitgave mikt de auteur doelbewust op een zo groot mogelijk publiek. Het is niet zijn bedoeling een wetenschappelijke uitgave te verzorgen, dat gebeurt elders al (in het Engels, van de hand van A. GEORGE). Het resultaat is een verantwoorde en goed begrijpelijke vertaling die, waar nodig, van verklarende noten is voorzien. Bovendien zorgen een inleiding over ontstaansgeschiedenis en inhoud van het epos voor een onontbeerlijk kader. Achterin het boek vindt men verder nog enkele bladzijden gewijd aan de textuele compositie (bronnen uit verschillende tijden en plaatsen) en een zeer nuttige verklarende namenlijst, waarin de goden achter de vaak wat esoterisch aandoende Babylonische namen kort en zakelijk worden 'ingevuld'. Speciale vermelding dient gemaakt van de fraaie illustraties van de auteur, die stemmingsvolle momentopnamen uit het verhaal tonen. Van harte aanbevolen.

Een ander boek dat zich met het Gilgamesjepis bezighoudt, is *The Archetypal Significance of Gilgamesh. A Modern Ancient Hero* van RIVKAH SCHÄRF KLUGER, Daimon Verlag (Einsiedeln, Zwitserland), 1991, ISBN 3-85630-523-8. Ook dit boek biedt — zij het in het Engels — een vertaling met begeleidend commentaar. Het bijzondere is echter dat de schrijfster na een studie Semitische talen en Theologie een volgeling van de bekende psycholoog en droomuitlegger C.G. Jung is geworden en haar kennis van al deze vakgebieden op Gilgamesj loslaat. Het resultaat is een psychologische analyse van de hoofdfiguren van het verhaal, met name natuurlijk van Gilgamesj en uiteraard van zijn dromen. De schrijfster doorspekt haar relaas met persoonlijke ervaringen uit de psychologie en komt daardoor vaak tot originele interpretaties.

Als laatste zij hier kort vermeld het boek *Mesopotamische Mythen, Legenden uit een ver verleden* van HENRIETTA MCCALL, Tirion (Baarn), 1992. Het gaat om een vertaling van de in *Phoenix* 37/1, 58 f. besproken Engelse editie. Het boek geeft veel achtergrondinformatie en is daardoor goed te gebruiken bij het boven besproken boek van DE FEYTER.

Tenslotte verschijnen er nu ook vertalingen van de deeltjes uit de serie *Reading the Past*, die besproken is in *Phoenix* 33/2, 59. In het Nederlands heet de serie *Schriftreeks* en wordt uitgegeven door Unieboek te Houten. Inmiddels zijn vijf delen verschenen, waaronder de in *Phoenix* besproken delen van WALKER (Spijkerschrift) en DAVIES (Egyptische hiërogllyphen). De deeltjes kosten fl. 19,90 per stuk.

W. H. VAN SOLDT

Het oude Israël

Het Oude Testament in de schilderkunst van de Gouden Eeuw, CHRISTIAN TÜMPEL e.a.; Zwolle (Waanders uitgevers) 1991; prijs van de ingenaalde uitgave: fl. 49.50.

Dit prachtige boek is de catalogus van de gelijknamige tentoonstelling die gedurende de afgelopen winter, van december tot en met 12 april 1992, in het Joods Historisch Museum te Amsterdam te zien was. De tentoonstelling liep parallel aan de grote Rembrandttentoonstelling in het Rijksmuseum.

In de Republiek der Zeven Nederlanden van de 17de eeuw leefde onder de protestanten een grote belangstelling voor de bestudering van het Oude Testament in de oorspronkelijke taal, het Hebreeuws. Hebreeuwse bijbels werden gedrukt en op de Latijnse scholen werd soms Hebreeuws onderwezen.

In opdracht van het Joods Historisch Museum heeft Christian Tümpel, van huis uit predikant en tegenwoordig hoogleraar in de kunstgeschiedenis aan de

Katholieke Universiteit te Nijmegen, onderzocht of van deze belangstelling voor het Hebreeuws iets terug te vinden is in de verbeelding van oudtestamentische taferelen in de schilderkunst van de 17de eeuw. In samenwerking met een aantal kunsthistorici heeft hij onderzocht in hoeverre de schilders van die eeuw invloed hebben ondervonden in hun werk van joodse bronnen, zoals bijvoorbeeld het werk *Joodse Oudheden* van de geschiedschrijver Flavius Josephus (1ste eeuw n.Chr.). Daartoe hebben deze onderzoekers geprobeerd een zo volledig mogelijk beeld te krijgen van alle iconografische, historische en religieuze bronnen, waarvan de tot dusverre geboekte resultaten te vinden zijn in het hier besproken boek.

Voor het eerst wordt er systematisch onderzoek gedaan op dit terrein. Dit prachtige boek is daarom niet alleen een catalogus van de 36 tentoongestelde werken van oudtestamentische historieschilders, met werk van o.a. Jan Steen, Pieter Lastman, Ferdinand Bol, Arent de Gelder en Govaert Flinck, maar tevens een belangrijk naslagwerk dat ik U van harte kan aanbevelen.

Een aantal delen uit de alleraardigste serie *Découvertes Gallimard* zijn nu in een Nederlandse vertaling verschenen bij Fibula. Het deeltje dat ik hier onder Uw aandacht wil brengen luidt: GEORGE JEAN, *Het schrift beschreven*, Fibula Pharos 1991; uit het Frans vertaald door Marianne Gossije; prijs fl. 19.90.

In *Het schrift beschreven* beschrijft George Jean, linguïst en semioticus, achtereenvolgens het ontstaan van het schrift in het oude Mesopotamië, de schriftsystemen in Egypte en China, het ontstaan en de verspreiding van het alfabet, het werk van de middeleeuwse kopiïsten in de kloosters, het ontstaan van de boekdrukkunst en de ontcijfering van oude schriften. Het boek besluit met een ietwat eclectisch aandoend hoofdstuk waarin allerlei aspecten van het schrijven, zoals typografie, kalligrafie en vervaardiging van papier, voor het voetlicht worden gebracht.

Binnen een kort bestek slaagt de auteur erin de lezer op meeslepende wijze te leiden over dit boeiende terrein van onze menselijke beschaving. Het boek is zeer aantrekkelijk geïllustreerd met talloze foto's en afbeeldingen, overwegend in kleur en het bevat een beknopte bibliografie.

K. A. D. SMELIK, *Het gezicht van de twee vijgenkorven. De plaats van hoofdstuk 24 binnen het boek Jeremia*, Kampen (Kok) 1991.

In Phoenix 37,1 werd bij de personalia vermeld dat Dr. K. A. D. Smelik is benoemd tot hoogleraar in de Oudtestamentische vakken en het Hebreeuws aan de Universitaire Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid te Brussel. De bewerkte tekst van zijn inaugurele rede op 24 april 1991 verscheen onlangs bij Kok in Kampen.

In deze openbare les wordt Jeremia's visioen van de twee vijgenkorven (Jeremia 24) aan een studie onderworpen. Het visioen vindt plaats na Nebucadnessar's eerste deportatie van Judeeërs in 597. De tweede deportatie van 586 staat nog te gebeuren. Jeremia heeft een gezicht met twee vijgenkorven. De ene korf is gevuld met goede vijgen en de ander met slechte vijgen. In de uitleg van het visioen door God wordt aangekondigd dat gelijk de goede vijgen de ballingen van 597 heil te wachten staat, zij zullen terugkeren naar Juda en weer Gods volk worden, maar, gelijk de slechte, oneetbare vijgen, staat diegenen die niet in ballingschap zijn gegaan, de achtergeblevenen, niets dan ellende te wachten, zij zullen worden verstrooid over de hele wereld. Volgens Smelik wordt met de in dit hoofdstuk voorkomende sleutelwoorden 'goed' en 'slecht' niet gedoeld op het gedrag van de mensen. Gods handelen wordt in deze tekst niet gemotiveerd door hun gedrag.

Prof. Smelik pleit ervoor de eigen boodschap van dit hoofdstuk serieus te nemen en keert zich tegen die wetenschappers die in het verleden ogenschijnlijke oneffenheden in de tekst zelf en tegenstrijdigheden tussen deze passage en andere passages in het boek Jeremia op vaak onaanvaardbare en al te gemakkelijke wijze hebben willen gladstrijken.

The Dead Sea Scrolls on Microfiche, ed. E. Tov; verschijnt in de zomer van 1992 bij E. J. Brill in Leiden; prijs ca. fl. 500,-.

Bij de Leidse uitgeverij E. J. Brill zal binnenkort op microfiche een facsimile editie van alle tot nog toe bekende gepubliceerde en ongepubliceerde Dode-Zee teksten verschijnen. De editie staat onder auspiciën van de *Israel Antiquities Authority*. In oktober van het vorige jaar besloot de Israëlsche overheid alle handschriften voor een ieder toegankelijk te maken.

Vanaf 1947 zijn deze teksten in de nabijheid van de Dode Zee gevonden. De teksten die na de deling van Palestina op Jordaans grondgebied werden gevonden kwamen terecht in het Palestine Archaeological Museum (tgw. het Rockefeller museum) in Jeruzalem. In 1967 kwamen deze handschriften, door de verovering van Oost Jeruzalem, onder Israëlsch beheer. Manuscripten die na 1967 werden gevonden worden bewaard in het speciaal gebouwde 'Shrine of the Book' in Jeruzalem. Uit veiligheidsoverwegingen heeft de Israëlsche overheid indertijd, onder absoluut verbod tot publicatie, fotomateriaal van alle teksten verspreid over verschillende instellingen in de wereld, n.l.: de Huntington Library in San Marino (Californië), het Ancient Biblical Manuscript Center in Claremont (Californië), het Hebrew Union College in Cincinnati en het Oxford Centre for Post-Graduate Hebrew Studies.

Tot dusverre is slechts een deel van al deze teksten uitgegeven, hetgeen in belangrijke mate te maken heeft met de zware taak die op een kleine groep

uitverkoren wetenschappers rust om deze veelal zwaar beschadigde teksten te publiceren. De laatste jaren is er in toenemende mate kritiek geuit op de gang van zaken rondom de publicatie van deze teksten, hetgeen uiteindelijk heeft geresulteerd in een opheffing van het monopolie van publicatie en in de toestemming aan uitgeverij Brill om alle teksten in een fascimile uitgave te publiceren.

De editie zal niet alleen de teksten uit Qumran bevatten maar ook teksten die zijn gevonden in naburige grotten in de Wadi Daliye, Wadi Naḥal Hever en Wadi Murabba'at. De publicatie staat onder leiding van Prof. E. Tov van de Hebreeuwse Universiteit in Jeruzalem. S. A. Reed van het Ancient Biblical Manuscript Center in Claremont zal de editie van een catalogus voorzien zodat alle fragmenten door de gebruiker geïdentificeerd kunnen worden.

De Dode-Zee teksten zijn van onschatbare waarde voor onze kennis van het jodendom in de eeuwen rond het begin van de jaartelling en het vroege christendom. Evenzeer zijn de teksten belangrijk voor onze kennis van de geschiedenis van zowel de Hebreeuwse als de Aramese taal en voor de tekstgeschiedenis van het Oude Testament, omdat de bijbelteksten uit Qumran de oudste compleet bewaarde bijbelhandschriften, waarop onze edities van de Hebreeuwse tekst gebaseerd zijn, met zo'n 1000 jaar antedateren.

M. L. FOLMER

.....

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch
Genootschap Ex Oriente Lux”

- 14, 17, 18, 22, 26. B. H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-V* (1963-1989; 773 p., 81 fig.) f200.—
Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen inzake de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht), de bezieling en de vorming (kiem, kiemkrachten, lichaam). (Deel IV, 224 p., los f65.—; deel V, 179 p., los f65.—).
16. J. HOFTIJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in Aramese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f25.—
Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateeërs van Palmyra en van Hatra.
19. J. ZANDEE, *‘The Teachings of Silvanus’ and Clement of Alexandria. A new document of Alexandrian Theology* (1977; 173 p.) f55.—
Een analyse van een tractsaat behorende tot de tekstvondst van Nag Hammadi tegen de achtergrond van het gehelleniseerde Christendom van de 2e eeuw. Clemens en ‘Silvanus’ leveren bewijzen voor een synthese tussen christelijke theologie en filosofische en ethische voorstellingen van de laat-stoicijnse en middel-platonische filosofie.
20. R. BORGER, *Drei Klassizisten: Alma Tadema, Ebers, Vosmaer. Mit einer Bibliographie der Werke Alma Tadema’s* (1978; 54 p., 3 pl.) f30.—
Een schets van leven en werk van Lourens Alma Tadema, één van de meest succesvolle schilders uit het victoriaanse tijdperk, die de onderwerpen voor zijn (meer dan 400) schilderijen vooral vond in het oude Egypte en de klassieke oudheid.
23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) f45.—
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby’s heeft voorzien (bezweringen, amuletten).
25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) f70.—
De egyptische lijkst was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijksteden uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtengoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.
27. B. H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) f25.—
Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.